

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
_{Set.} 949

Title: Akhyat Vad Vyadhiga

949

Complete

810	:	Atkhyat Vad Vyacharya	:	Title
	:	Raghudev Bhattacharya	:	Author
	:		:	Editor
	:	Samvat 1751	:	Year, Vols.
	:		:	Publisher
949	:		:	Remarks

श्री॥ प्रणम्य नीरदस्याममुदामगुणमंदिरं आख्यातवादसद्धारव्यारधुदेवेनतन्यते ? नेयाधिकः परमतं निराकर्तुं स्वमतं व्यवस्था
 यति। आख्यातस्येति यत्नो वाच्यः। यत्नस्तु विविधो वाच्यः। यत्ने त्वं राक्यतावच्छेदकमिति यावत्। यथाश्रुते यत्नस्य व्यापारांत
 र्गतत्वेन व्यापारशक्तिर्वादि सतत्त्ववच्छेदाप्रतीतेः। शक्ततावच्छेदकं चारव्यातत्वं तत्ररूढि संबंधेनारव्यातपदवत्त्वं यदिवरूढिसं
 बंधेनारव्यातपदवत्त्वं दालकारेणैवाभियुक्तानांतत्रैवारव्यातपदप्रयोगात्। तथाचपचनित्यादीवपिकृतिबोधापत्तिः। तत्रापि
 लकारस्थानेरात्रोदेर्दशनेनरूढिसंबंधेनारव्यातपदवत्तोलकारस्यसत्त्वादिति विभाव्यतेनदाविशिष्यति। तत्रादिकमेव
 शक्ततावच्छेदकं बोध्यं। एतेन दालकारधोसोरणालत्वमेव शक्ततावच्छेदकमिपरस्तं। तस्यैकाभावात् भावेवापचनित्या
 सवपिकृतिबोधप्रसंगादिति। तथाचयत्नत्वावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंतिप्रयत्नत्वावच्छिन्नविशेषकरूढिसंबंधघटिता
 रव्यातपदवत्त्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिविषयकज्ञानजन्ययत्नोपस्थितित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति धेयं। ननूपदरितिका
 र्यकारणभावकल्पने शुद्धारव्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधापत्तिरिति चेत् संभवत्येवं यदिपाकाद्यनुकूलयत्नविष
 यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तिवादिपदनिष्ठपदादिधात्वर्थेदितो नरत्वरूपानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वं न कल्प्यते। वस्तुतः शुद्धारव्या
 तपदजन्ययत्नोपस्थितिकालेपाकौयत्नश्चेति निराकांक्षवाक्यात्पाकात्तु कुल्यत्नविषयकशाब्दबुद्धिवारणायतादृशका
 र्यकारणभावकल्पनाया आवश्यकत्वेनोपदरितारव्यातपदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्ययत्नोपस्थित्यायत्नशाब्दबोधे
 न ननीयवतीत्यानुपूर्वीज्ञानस्य सहकारित्वकल्पनेनैव केवलारव्यातपदाद्यत्नविषयकशाब्दबोधकारणसंभवा

केचित्तु आख्यातस्य यत्नवाचकत्वेपाकगोचरनिवृत्त्याख्ययत्नकालेचैत्रः पचतीत्यादिप्रयोगस्य योग्यत्वापत्तिमुद्राव
 यतिः तन्मदधीमहि। प्रत्यभावातिरिक्तनिवृत्त्याख्ययत्नमानाभावात् वस्तुतस्तु निवृत्त्याख्ययत्नांगीकारेपि नक्षतिः यतः पचतीत्यादि
 वाक्यान्पाकानुकूलहेतुवशाद् बोधोत्पत्त्यानिवृत्त्याख्ययत्नकालेपाकानुकूलहेतुवशादेव नतदानीतादृशप्रयोगस्य तथाविधप्रमात्मक
 पाकनक्तन्यायोग्यत्वं संपादयेति। यत्तु पदविनिर्वाणाय प्रवृत्तिरन्वयवशात् नतदानीतादृशप्रयोगस्य तथाविधप्रमात्मक
 नताज्ञादिजन्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन सिद्धायाः प्रवृत्तिरन्वयवशात् नतदानीतादृशप्रयोगस्य तथाविधप्रमात्मक
 सादृश्यबोधानिर्वाहः परिचितनीयः। नच तत्राख्यातस्य हेतौ लक्षणयानानुपपत्तिरिति वाच्यं उपपत्तिरिति वाच्यं। नच तत्राख्यातस्य हेतौ लक्षणयानानुपपत्तिरिति वाच्यं
 नहि लक्षणकल्पनाया अन्याय्यत्वात् नच तत्राख्यातस्य यत्नविशिष्टशक्तत्वेचैत्रः पचतीत्यादिवत् ईश्वरः पचतीत्यादिप्रयोगपक्षे रवश्य
 मारब्धातस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यं। नच तत्राख्यातस्य यत्नविशिष्टशक्तत्वेचैत्रः पचतीत्यादिवत् ईश्वरः पचतीत्यादिप्रयोगपक्षे रवश्य
 धरादिवत् तथाविधप्रमात्मकबोधोवा। नचः। कठतात्वाद्यभिधातरूपशब्दकारणसत्त्वेन पाविधशब्द इष्टापत्तेः नतः।
 तथाविधशब्दस्यापादकात्वात् वाह्योपपत्ताज्ञानमेवापादकमिति बुद्ध्या शङ्कनीयं तथाविधशब्दबोधाप्रतिध्यानादृशशब्द
 बोधप्रतिनादृशयोग्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनस्य निष्प्रयोजनत्वात्। ननु पाकानुकूलकृतिमात्रचैत्रस्यादिशब्दबोध
 प्रतिसमानाकारयोग्यताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकत्वेन हेतुत्वकल्पने गौरवात् समानधर्मितावच्छेदकताप्रत्यासत्त्येव
 तथाविधयोग्यताज्ञानशब्दबोधो हेतुहेतुमद्भावः समुचितः। तथा च पाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेष

मापचतीत्यादिप्रयोगवत्तस्यापि वारणसंभवात् तथाहि आख्यातस्य यत्नविशिष्टवाचकत्वे-

तावच्छेदकतासंबंधेन शब्दत्वावच्छिन्नप्रतिपाकानुकूलकृतिप्रकारतानिरूपितविशेषतावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानत्वेन
 हेतुत्वमित्योग्यताज्ञानशब्दबोधहेतुहेतुमद्भावे स्थितेतादृशसंबंधेन पाकानुकूलकृतिज्ञानस्य आत्मत्वे सत्तात्वेन
 तादृशशब्दपक्षे च यमाणायां कतः पाकानुकूलकृतिमानात्मेति बोधापत्तिरिति तुमाशङ्किताः। अवच्छेदकता
 संबंधावच्छिन्नतादृशकृतिप्रकारताकशब्दबोधप्रतिध्यानाविधयोग्यताज्ञानस्य हेतुतायाः कल्पनीयतया आत्माप
 चतीत्यादौ विशेषदर्शिनो योग्यताज्ञानविरहेण तथाविधप्रमात्मकशब्दबोधापत्तेरशक्यसाह॥ एवं च ईश्वरः प
 चतीति वाक्यजन्यतादृशशब्दबोधापत्तिवारणस्यापि सुलभत्वात्। नचैवं ईश्वरो वेदवक्त्रेति प्रयोगाद्वाचा उपपत्तिः
 ईश्वरे अवच्छेदकतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनादिति वाच्यं। तत्र समवायसंबंधेन तादृशकृतिप्रकारकत्वाद्बुद्धिप्रतितादृश
 नुपूर्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्। ईश्वरः पचतीत्यादितः तथाविधशब्दबोधापत्त्यानुसादनतथा कल्पनाया असंभवात्॥
 ननु चैत्रात्मापचतीत्यादिवाक्यजन्यतयाविधशब्दबोधेपि इष्टापत्तिमंगीकुर्वतीत्यस्य अधिकतः। ननु यत्नविशिष्टप्रमात्मक
 शक्तोक्तिप्रमाणमत्राह॥ पचतीत्यादि। कसेतीत्यनेन चैत्रेण निरोधः। सर्वस्यातन्निवृत्त्यादिति। दशालकाराणामर्थक्येन नदित्यर्थः।
 बोधरितवाक्यस्यार्थक्येन निवृत्त्यादिति। ननु कथं निवृत्त्यादिति। यत्तु तादृशविधवा अनुमान
 विधयाका। नचः। पाकानुकूलकृतिविशेषणस्य पाकविषयकत्वात्मात्रबोधकत्वेन यत्ने आख्यातशक्त्योचकताया तत्त्वज्ञानप्रवेश

नाउ

दिताश्रयत्वत्वावच्छिन्ने शक्ति कल्पने गौरवज्ञानरूपप्रतिबंधकस्य जलांजलिः प्रसज्येत ॥ न चाश्रयत्वस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्य तदवच्छिन्ने शक्ति कल्पने बाधकाभाव इति वाच्यं ॥ तर्हि व्यापारत्वमप्यतिरिक्तमभ्युपेत्य तदवच्छिन्ने पि शक्ति कल्पनस्योचितत्वात् ॥ न च व्यापतिः ॥ तथा सति विनिगमनाविरहात् अनंततत्त्वमवच्छिन्ने शक्ति कल्पनमपेक्ष्य तावदावच्छिन्नपक्षत्वावच्छिन्न एव आस्थातव्यमिति कल्पने बाधकाभावः ॥ एतेन समवायत्वमतिरिक्तं स्थीयत्यतदवच्छिन्ने आस्थातव्यमिति ॥ अन्यत्र लक्षणोत्पत्तिरिति उपदर्शितविनिगमनाविरहेण तत्र दनंतधर्मावच्छिन्ने शक्ति कल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य जागरूकत्वादित्यधिकमपेक्षयामः ॥ ननु चैवो जानातीत्यादौ आश्रयत्वे निरुद्धलक्षणा कल्पनं निरर्थकमेव तत्र आश्रयतात्वं चेन्न चैवज्ञानरूपधालर्थस्यान्वयेनेव उपदर्शिता नु न बोधयते ॥ तत्राश्रयत्वप्रकारका नु न वस्तु असिद्ध इति चिंता मणिकारमतद्रूपमाह ॥ चैत्रपचतीत्यादि ॥ अत्र यत् बोधादिति ॥ चैत्रपचतिरुल्लङ्घ्यादौ कर्मता संबंधेन पाके तद्रूपस्य चैत्रपच्येत इत्यत्र पाके कर्तृता संबंधेन चैत्रस्यान्वयानुत्पत्त्या बोधादित्यर्थः ॥ धालर्थप्रतिपदिकार्थयोरिति ॥ धालर्थनामार्थयोरत्रेदातिरिक्तसाध्या संबंधेनान्वयबोधस्याव्युत्पत्तयेत्यर्थः ॥ अत्र च स्तोत्रं पचतीत्यादौ अत्रेद संबंधेन धालर्थनामार्थस्तोत्रस्तोत्रस्यान्वयाद्युत्पत्तिर्न गतेतो अत्रेदातिरिक्तमिति ॥ ननु तत्र विशेषणविच्छेदे वात्रेदार्थः तत्रेव च स्तोत्रस्यान्वयान्मुपपद्यते ॥ तथा च तत्रात्रेदातिरिक्तत्वविशेषणानुपादानेपिन दोषः नामार्थप्रत्ययार्थयोरैवाव्ययबोधस्य तत्रोत्पत्त्यादिति चेत् ॥ सत्यं ॥ विशेषणविच्छेदः साधुत्वेनात्रेदार्थकत्वात् न वा तत्रास्मात् अत्रेदार्थकत्वेपि पुनर्विच्छेदः मनुनु संधी दैनस्य स्तोत्रपाक इत्यादौ अत्रेद संबंधेन पाके स्तोत्रान्वयबो

धन्यानुभवसिद्धता तत्रैवात्रेतिरिक्तविशेषणव्याप्यनिदानसंभवात्तत्रुपविशतेरनुसंधानं विनाशाब्दबोधानं गीकारे गते राज
 पुरुषरत्नादौ राजपदस्य राजसंबंधिनिष्ठलक्षणयाववापि भावकं शक्यत्वादिति तदुक्तं च तत्तीत्यादौ पाके तदुक्तं तस्यैव कर्मतासंब
 धेन तदुक्तस्यापि बोधोत्पत्त्याप्युपनिष्ठेन प्रसंगवारणाय साक्षादिति नामार्थधात्वर्थान्वितविशेषणार्थरिक्तस्यार्थः ननु तथापि
 न कर्तुं न क्षयेदित्यत्र विध्यर्थबलवदनिष्ठानुबंधितविशिष्टेषु साधनत्वान्वितनानार्थानां स्वधात्वर्थकत्वेन नक्षणादावन्वयात्
 त्रैतद्व्युत्पत्तिर्न गोशक्यपरिहार इति चेत् निष्कान्तिरिक्तत्वमपि नाम्नि विशेषणीयं स्वीकृतवान्मृदस्यो नाववतिष्ठक्षणात् स्यात्तदसंब
 धेन तत्र धात्वर्थविषय इति संबंधमवधारयेत्सादि चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थनामार्थयोः संसर्गमवधारयत्तस्य नाना संभवादित्यर्थः न
 धात्वर्थेनादृशव्युत्पत्त्युत्पत्त्येन नामार्थनिष्ठाप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविश्रुतिपदनि
 रूपादिप्रतिज्ञानजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनीयं एवं धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदक
 तासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्यपीति न चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासंबंधेन धात्वर्थज्ञानस्य नामार्थान्वयबोधवारणाय
 नामार्थनिष्ठधात्वर्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिविश्रुतिपदनिरूपितप्रतिज्ञानजन्योप
 स्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्पनमसुधात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिवि
 धाविधोपस्थितहेतुत्वकल्पनं तु निष्प्रामाणिकृत्यानादरणीयं तथा चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासंबंधेन धात्वर्थस्य नामार्थान्व
 यबोधे बोधकाभावात् आश्रयत्वमाख्यातस्य निरुद्धलक्षणाव्ययनं किमिति जानीमहे न च आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणा न गी
 संभव इति भावः अत्र चिन्तामलिकारमता नुयायिनः चैत्रः पक्षितं दुर्लभं दृष्ट्यादौ कर्मतासंबंधेन तदुक्तस्य पाके न्वयबोधः ५ भेदाद्यतिरिक्तसंबंधावच्छिन्नः

५१ कारे जानातीत्यादौ आश्रयत्वप्रकारकबोधानुभवात् पक्षिते चेत् प्रायः स्वमात्रा नुभवकात्तथा बाधकमुद्रावयसीत्याहुः अत्र वि
 बंदने बहुधा जानातीत्यादौ आख्यातस्य दृष्ट्यादौ स्वारसिकलक्षणाज्ञानकाष्ठे ज्ञानीयो घटादिरिति शाब्दबोधोपपत्त्यर्थं घटादिपि
 शेष्यकज्ञानप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिज्ञाधातुसमन्विता हारयात्पदज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितहेतुत्वकल्पने घ
 टपक्षादिनेनानंतकार्यकारणाभावकल्पनापत्त्या गौरवात् तदपेक्ष्यतदनिवेश्यज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यता
 वच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रतिआख्यातपदनिरूपितप्रतिज्ञानजन्योपस्थितप्रकारतासंबंधेन हेतुत्वकल्प
 ने वक्ष्यायसीत्यथा च तादृशकृतकारणाभावात्तथैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयतासंबंधेन चैत्रे शाब्दधत्वर्थस्यान्वयइति
 आख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणावश्यकीति यत्तु घटपटत्वादिकमनिवेश्यतथाविधकार्यकारणत्वावकल्पने ज्ञानीयो घट
 इति योग्यताज्ञानवजा तथा विधाख्यातपदज्ञानजन्यपटाद्युपस्थितिदशायां ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधस्य सम
 वायसंबंधेनात्मन्यापत्तिर्दुर्वारा यदि च विशेष्यतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या शाब्दबुद्धियोग्यताज्ञानयोरपि कथंचिका
 र्यकारणत्वावकल्प्यते तथापि न विषयानुमितिसामग्र्यत्वावरूपकारणवकात्तथाविधशाब्दबोधोपापत्तेराम
 निब्रह्मणोपि दुःसमाधेयतत्त्ववश्यं घटपटत्वादिकमनिवेश्यतथाविधसमन्विता हारयात्पदज्ञानजन्योपस्थिति शाब्दबो
 धयोः कार्यकारणत्वावकल्पनमिति किं बाधकं चैत्रो जानातीत्यादौ चैत्रे आश्रयतासंबंधेन ज्ञानस्यान्वयइति तत्र उ

तैरिच्छाः न च लघुवाततजादिपदस्य ह्येतौ शक्तिरंगीक्रियतामिति वाच्यं तथा सति पक्षाचे जट्यादौ चेत्तत्र तर्ज्यते समवाय
 संबन्धेन न च बोधासंज्ञात् नामार्थभातार्थयोरिव नामार्थयोरपि जट्यादिरित्यसंबन्धेन न च यस्याप्युपलब्धत्वात् अत्र
 धातुः कर्मत्वमित्यादिनिराकृत्य वाक्यात् अर्थकर्मतायां आधेयतासंबन्धेन घटान्वयबोधप्रसंगात् अत्र चोनाम
 त्वेनास्तीति न संभावनीयं स्वाधेतत्वेन तस्यापि नामत्वात् तदाहुरनियुक्ताः स्वाधेतमिह नामेष्टमिति मित्यादि ज्ञाता
 इत्यादौ तु ह्येतौ नानुक्कलाभावेन ज्ञानानुक्कलसाश्रयबोधासंज्ञात् तत्र आश्रये लक्षणा वक्ष्यती ननु ज्ञाता इ
 त्यत्र चो लक्षणांगीकारेऽपि कर्तेत्यादौ तत्र शक्तौ वृत्तसाश्रयबोधोऽस्तु किं धातोर्यत्तत् शक्ता इति चेन्न तथा सति कर्ते स
 वधातुवैयर्थ्यपत्तेः तस्यावैयर्थ्ये तस्य दाहव्यापारस्य त्रयस्य बोधापत्तेः न च तत्र धातुपदे तात्पर्यग्राहकमिति वा
 च्यं प्रत्ययानां प्रत्ययार्थान्वितस्वार्थबोधकव्युत्पत्तेरिति ननु कर्तृपदात्तसाश्रयबोधस्येति न वदितं देवस्योपलार्थकत्वमा
 यानितदवगतस्य दाहक्रियाश्रयस्य तदनुक्कलापाराश्रयस्य वा बोधस्येवांगीकारात् तस्य ताह क्रियायाश्चादि धातोः
 क्रियार्थत्वमन्युपेत्य कर्तृपदाक्रियाश्रयत्वं बोधांगीकारे क्रियाश्रयमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् तस्य क्रियानुक्कलाप
 र्थकत्वमन्युपेत्य कर्तृपदात्तदाहव्यापाराश्रयबोधांगीकारे चकारकमात्रे कर्तृव्यवहारः स्यात् कारकमात्रस्यैव तथा
 विधव्यापाराश्रयत्वादिनिभावः ह्यजो व्यापारशक्तिवादीमीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते ज्ञेति अंकुरः छतरति प्रयोग

उक्तं

६

स्य ह्यजोपलार्थकत्वेऽपि ईश्वरी पठति मादाय संज्ञेन तस्य व्यापारार्थकत्वात् साधकत्वायोगादाह बीजादिनेति तथा च ह्यजो व्यापा
 रार्थकत्वेऽपि बीजादिकरणकव्यापारजन्यः अंकुर इति बोधजनकस्य बीजादिनां कुरः छतरति प्रयोगस्य अत्र नोक्तस्य तदति
 चायकत्वमावश्यकमिति नावः ननु तथा सति कारकमात्रे कर्तृव्यवहारः अशक्यपरीहार इत्यत्र आह कर्तृपदे चो वक्ष्यते सति
 तमी तस्याश्रयकत्वमर्थः पदपदं च वाक्यपरं तथा च कर्तृरूपवाक्यघटकस्य ह्येत्यर्थः यदीति वस्तुतः कारकमात्र
 स्य कर्तृपदार्थत्वेऽपि विरहः विवक्षातः कारकाणि भवतीति शाब्दिकव्युत्पत्तेरेवातिप्रसंगजं कलादिति नावः ननु ह्यजो
 तोरनतसंयोगविभागादिरूपव्यापारशक्तत्वापेक्षया लघुवाद्यत्वे शक्तत्वमेवोचितं उपदर्शितं स्वच्छे च व्यापारलक्षणांगीकारना
 नुपपन्निरिति चेन्न बहुषु स्थलेषु तथा प्रयोगाभावेन तत्र शक्तिग्राहकाभावात् अन्यथा पदपदं धातुपदं वाक्यपदं वाच्यं बोध
 सभवेन तस्यापि तत्र शक्तिकल्पना स्यात् इति न किंचिदेतदहं धातोर्वापारबोधकत्वं व्यक्ताप्यारब्धात् तस्यापि तद्वत्त्वव्यव
 स्थापयति एवं चेति धातोर्वापारशक्तेर्विवरणार्थं तत्तद्विशिष्टे आख्यातशक्तिकल्पनाभावे चेत्यर्थः अवतनेऽपि पिति का
 ष्ठादावपीत्यर्थः बाधकं विनेति व्यापारे आख्यातस्य शक्तिकल्पने बाधकं विनेत्यर्थः गोणता योगादिनि व्यापारे आख्यात
 स्य लक्षणा कल्पना या अन्या यत्तादि स्यादिति जनकव्यापारस्य शक्त्या तावत्तदकौटो जनकत्वां शनिवेशसुपच
 नीत्यादिका कल्पन्यराद् बोधजनकत्वं स्य प्रकारविध्यानां ननु नवाभिप्रायेण तदर्थ इति आख्यातपदार्थ इत्यर्थः न
 च जनकत्वं पूर्वकालवर्तितमात्रं शक्यता वत्तदकौटो निवेशनीयं न घवादि सत आह तदुक्तेति तथा बोधपरिति

नो

पतिवारणार्थं गुरुत्वेऽपि अनन्यगति कृत्या अनन्यथा सिद्धनियत पूर्ववर्तित्वरूपजनकत्वस्यैव आख्यातपदशब्द
 तावदेदं कथं न निवेशनमुचितमिति भावः । तर्हि । आख्यातस्य यत्नविशिष्टावाचकत्वेऽर्थः । यत्नाविना
 नृतेत्यादि । यत्नजन्यत्वव्याप्यो यः पाकादिक्रियाविशेषस्तेन हेतुना तत्कारणीभूतस्य यत्नस्यानुमानादिस्यर्थः । अ
 त्रपाकादिक्रियाहेतुसौकीर्तनं च तादात्म्यसंबंधस्य व्याप्यताद्यत्नकत्वमभ्युपेयम् । तथा च पाकः यत्नजन्यः पाकादिस्य
 अनुमानात् पाके यत्नजन्यत्वसिद्धिर्कालेऽन्यविनिवेद्यतया यत्नेऽपि पाकजनकत्वसिद्ध्या पचनीत्यादौ पाकजनकयत्नानु
 त्तवनिर्वाह इति भावः । ननु आख्यातस्य व्यापारत्वात् कल्पे पचनीत्युत्तरं पाकजनकयत्नवानिति विवरणसंगति
 रित्यत आह । पचनीति । तास्य विवरणमिति । तास्य विषयीभूतार्थविवरणमित्यर्थः । न वयादृशवाक्यस्य पदा
 त्तराक्तिलक्षणा न्यतरूप इत्यायादृशार्थबोधः स एव तस्य तास्य विषयीभूतः प्रकृते च पचनीत्यादिवाक्यधर्मी
 भूतपदा इत्यायात्वा बोधे कथं तत्र तास्य विषयत्वमिति वाच्यम् । धर्मोऽस्तीति वाक्ये तस्य योऽभिहितविषयीभूतवद्भि
 तास्य विषयकत्ववत्पचनीत्यादिवाक्यस्यापि स्वप्रयोज्यानुमिति विषयीभूतयत्नतास्यैव संबन्धवाहः । तास्यैव च स्मादृश्यादे
 तदर्थबोधो न वदिस्यादिवाक्येनाजिल्लयमाना एतच्च प्रयोज्यत्वप्रकारिकैतदर्थबोधोऽसौ वा इति । ननु विवरणस्य परं

स्य
 ७

पदा तास्य विषयीभूतार्थपरत्वकल्पने सर्वत्र तथा संभवेन शक्तिग्राहकत्वमनुपपन्नं स्यादित्यत आह । अन्यथेति । अन्यत्र
 न्यार्थस्यापि विवरणात् शक्तिकल्पन इत्यर्थः । तथा च यत्रान्यत्र भूतं नास्ति तत्रैव विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वमायातीति वा
 क्यः । एवमिति । तत्र उपदर्शितानुमानेन पाकजनकयत्नानुत्तवनिर्वाहेऽप्यर्थः । यत्नस्येति । पाकजनकयत्नस्यैव स्यर्थः । ननु
 अनुमानादुपस्थिते तथा विधयने आख्यातोपस्थापितवर्तमानत्वस्य औत्तरकाळिको बोधोऽभ्युपेय इत्यत आह ।
 नस्येति । अपदार्थत्वात् । पदानुपस्थितत्वात् । तथा च पदानुपस्थितार्थस्य शाब्दबोधाविषयत्वनियमेन तत्तात्पर्य
 नापात्रसंभवादिति भावः । ननु तत्र यत्नबोधकपदमध्याहार्यतया बोधोऽङ्गीकार्य इत्यत आह । अन्यथेति । जानाति
 रथागच्छतीत्यादौ वित्यर्थः । यत्नजन्यत्वादिति । शाब्दबोधपदजन्यपदार्थोपस्थितोऽस्मादृशकार्यकारणभावसिद्धत्वादि
 त्यर्थः । तथा च जानातीत्यादौ आश्रयत्वे वर्तमानत्वान्वयवारणाय विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेनाश्रयत्वोपस्थापकाख्यातपदनि
 रूपितवृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधप्रतिप्रकारतासंबन्धेन शाब्दधातुनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्योपस्थिते
 तुल्यकल्पनेऽप्यगच्छतीत्यादौ बोधार्थवर्तमानत्वान्वयवारणार्थं विशेष्यतावच्छेदकत्वसंबन्धेन आपादोपस्थापकाख्यातपद
 निरूपितवृत्तिज्ञानजन्यवर्तमानत्वप्रकारकशाब्दबोधप्रतिआख्यातपदनिरूपितवृत्तिज्ञानजन्यव्यापारोपस्थितेः प्रकारता
 संबन्धेन हेतुत्वकल्पने च तत्र अध्याहृतपदार्थत्वे वर्तमानत्वान्वयबोधासंभवादिति भावः । ननु व्यापारोपस्थापकाख्यात

पिज्ञानसमवायसत्ताह। यदि वा स्यात्पदार्थसमवायान्वयेततदात्मनिरूपितत्वविशिष्टसत्तत्वं च लसंगी ह्यस्योक्त बाधकोह
 रः संभाव्यते। तथापि अतिरिक्तसमवायसत्ताह्यात्पदरीक्यतावच्छेदकमुततन्मात्रविशेषकज्ञानादिकमित्यत्र विनिगमना
 विरहेण गौरवंदुरुद्धमेव। यत्तदशक्तिवादिमते तु यत्तत्तस्य जातिरिति तदितरस्य यत्तत्तस्य सामान्यसाधारणस्य गौरवेण शक्यतावच्छेद
 के तस्य संज्ञवदुक्ति कृत्या अथ वस्य अलगाप्यशक्यवारणीयत्वमेवेति सुधीरि न्यस्त्य यमस्य संज्ञकते। यत्तदिति वायेति। अ
 यथादिति। जनकयत्तदशक्तिवादिनामपि जनको शक्ति कल्पनस्यावश्यकतया जनक शक्ति वादिमते तदतिरिक्त शक्त कल्पनेन ल
 यत्तदसंज्ञवदित्यर्थः। तथा चेति। जनकमात्रशक्ति कल्पने चेत्त्यर्थः। अचेतनेपीत्यादि। रथोगच्छतीत्यादौ गमनजनक नोद नारख्य
 संयोगादेरथादौ सत्तेन आख्यातस्य शक्त्येव तथा प्रयोगसंज्ञवत्तत्र आश्रयत्वाद्दोषधना कल्पनापि नास्तीति भावः। अपचयपी
 दि। न चासाधारणजनक शक्तिरुरीकरणीया। अदृष्टस्य साधारणकारणतया तदतिपाकुरीत्यपुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरिति
 तिकाचं। गौरवात्। ननु पाकजनकादृष्टजनकस्यैव पिपाकजनकतया यागादि गोचररुति कालेपि पचतीति प्रयोगापत्तिरिति संका
 वारयति। पाकजनकादृष्टजनकेति। माना जावदिति तस्यैव पाकादिजनकादृष्टजनकस्यैव सत्तजनकप्रमाणाभादेवेत्यर्थः। अत्र
 दित्यादि स्थितिः सकृदेकाकार्यत्वादिति श्रुतनुमान इत्यर्थः। तज्जनकेति। अस्मिन्नादिजनकेत्यर्थः। अथातिप्रसंगो पीति
 दमापाततः तत्र सकृदेकत्वस्यादृष्टादृष्टजनकस्यैव तिन्यत्त्वार्थकतया लुपपत्यभावादिति। ननु सतीष्टसाधनताया विध्यर्थव
 वादि सौंदर्यमते तज्जनकादृष्टजनकस्यैव तिरपितजनकत्वस्य वेदबाधितत्वेन दुरपह्नुवत्तात्कथमतिप्रसंगो दारइत्यत
 खेन पाकप्रयोजनकतया न्यथासिद्धत्वेन बाधादिना नुमानादिप्रमाणाभादेवेत्यर्थः। अतएवेति। तज्जनकादृष्टजनक ४

तथापीति। जनकमात्रशक्तिवादिनापीत्यर्थः। ननु जनकत्वेने आख्यातस्य शक्ति कल्पने शक्यतावच्छेदके गौरवात्तदपेक्ष्यते बल २
 आह। नावेवेति। तज्जनकादृष्टजनकस्यैव सत्तजनकत्वे प्रमाणसद्भावेनेत्यर्थः। तादृशरुतिवारणायेति। तादृशरुति
 का केनया विधयप्रयोगवारणायेत्यर्थः। यत्तत्तविशिष्टशक्ति कल्पनस्यो बोधितत्वात्तथाहा। यत्तत्तमिति। यत्तत्तविशिष्ट
 मात्रमित्यर्थः। न चाख्यातस्य यत्तत्तमात्र वाचकत्वे आख्यातपदयत्तत्तपदयोः पूर्यायतापत्तिः तत्तत्ततावच्छेदका वच्छिन्नश
 क्तत्वस्य तत्तत्तपायता पदार्थत्वादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। ननु विषयित्वस्य धात्वर्थसंस्पर्गता न्युपगमे पाकानुपधा यकपाकगो
 चरत्ववति पुरुषे पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह। जनकत्वेनेति। फलोपधायकत्वं वेत्यर्थः। फलोपधायकत्वे च तत्त
 ध्यत्तिसावच्छिन्नजनकत्वमतिरिक्तं वेत्यन्यदेतदिति भावः। वेत्याचरणमतमाह। कर्तृकर्मणी इति। लकारवाच्ये। आ
 ख्यातवाच्ये। इतीति। इत्यत्रेत्यर्थः। सामानाधिकरण्यनिरासादिति। नामाख्यातयोरेकधर्मि बोधकत्वरूपसामानाधि
 करण्यबोधस्यानुनवसिद्धत्वादित्यर्थः। ननु एतादृशानुनवेमाना जावदस्य तमाह। अन्येति। कर्त्रीख्यातकर्मखा
 तयोः कर्तृकर्मणोरनभिधायकत्वे इत्यर्थः। तयोरिति। तृतीया द्वितीययोरित्यर्थः। अनभिहिताधिकारी यत्तदिति कर्तृकर्मो न
 निधायकख्यातत्वमपि व्याहारे विहितत्वादित्यर्थः। यत्राख्यातेन कर्तृनाभिधीयते तत्र तृतीया यत्र च आख्यातेन कर्मनाभि
 धीयते तत्र द्वितीया अत्रिष्टुक्तसंमतेरिति भावः। ननु आख्यातस्य कृत्यप्रतिधायकत्वानभिधायकत्वं एव द्वितीया तृतीयायो
 निधायिकत्वं। तथा च व्यर्थमाख्यातस्य कर्त्रीध्यायकत्वमित्यत आह। सत्यनिधानस्येति। अविशितादिति कर्मरख्यातसा
 ५१

यत्र धातुसंख्यानेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र कर्तृरिति न तृतीया यत्र कर्तृगतसंख्यानाभिधीयते तत्र कर्तृरिति न तृतीया ४

धारणत्वादित्यर्थः। तथा च नैवायकनये कर्माख्यातस्यापि कृतिवाचकतया तत्र तृतीया न स्यादिति भावः। न च नैवायकनये कर्माख्यात
स्य कर्मत्वार्थकतया कथमेतदिति वाच्यं। प्राचीननैवायकनय एवेतदभिधानात्स्युद्धृतविषयत्वे दमुपरिष्ठादिति। अत्र कर्तृ
स्यादि। नियमः द्वितीया तृतीययोस्तदभावोऽनियम इत्यर्थः। यत्र धातुतरप्रत्ययेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र कर्तृरिति न तृतीया
यत्र कर्तृगतसंख्यानाभिधीयते तत्र कर्तृरिति न तृतीया। एवं यत्र धातुतरप्रत्ययेन कर्तृगतसंख्याभिधीयते तत्र कर्तृमणि द्वितीया भावते
नयत्र कर्तृगतसंख्यानाभिधीयते तत्र कर्तृमणि द्वितीयेति। चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादाविति। न च सुपः संख्याभिधायकत्वे चैत्रे रूप
वानित्युदाहरणं त्यक्त्वा चैत्रेण दृष्टो घट इत्युदाहरणपर्यंतानुधावनमप्युक्तमिति वाच्यं। न च क्विप्कारहितं वाक्यमस्तीति न्यायेन चै
त्रे रूपवानित्यादौ गच्छतीत्यादिक्रियासंख्याद्वयतिष्ठे व सर्वत्र बोधसंज्ञे वा कं सुपः संख्याभिधायकत्वेनेति शंका निराकुर
नय
णाले चैत्रे सुपः संख्याभिधायकत्वे सन्नियतथाविधवाक्यपर्यंतानुधावनस्यानेषु न्याय्यं। कृतं शक्तेः सुप एवेति। अवश्यं कृतं शक्तेः
सुप ददित्यर्थः। न तदभिधायकत्वमिति। न संख्याभिधायकत्वमिति। तथा च देवदत्तगच्छतीत्यादावपि तिष्ठः संख्यानाभिधायकत्वेन
तृतीया स्यादिति भावः। तदृशं सुपमिति। द्वितीयादि संख्याबोधकं सुप दमित्यर्थः। द्वितीयादिप्रत्ययादिति। तथा च तत्र द्वितीयादिबोधान्न्यायानु
पपत्त्यातिशयोक्तिसंख्यावाचकत्वमिति भावः। यत्र चैत्रे मेव श्रगच्छतीत्यादौ मेव उपदोतरसुप् विनक्ते द्वितीयादि लक्ष्णिकृतया द्वितीयादिवोध
संज्ञेव तिष्ठः संख्याभिधायकत्वेन निर्युक्तमिति। तदभेदय। विनिगमनाविरहेण तत्र चैत्रपदोतरसुप् विनक्ते रपि लक्ष्णयादित्व

संख्या ६

संख्यायां ५

बोधकत्वे स्यावश्यकत्वे चैत्रद्वयमेव द्वयैः प्रतीकैः स्यात्तेर्द्वारितात् तत्रैकवचनोपस्थितौ कत्वान्विते चैत्रादौ कथं तिष्ठः पश्चाद्वितीया
देरवयवतितुनां कनीयां तत्रैकत्वे स्यादिविधितत्वादिति। ननु तथाप्युपदृष्टे तस्य कृतिनिधायकत्वमस्तु एकत्वा निधायकत्वेन
निर्युक्तिकमित्याशंका मपाकर्तुमाह। अत्र वाचकवचनत्वादिति। नैवेति। तथा चैकवचनत्वविशिष्टसुप्तस्यैकत्वशक्त्या वच्छेदकत्वकल्प
ने गौरवात् तदपहाय एकवचनत्व एव एकत्वशक्त्या वच्छेदकत्वकल्पनमुचितमिति। एकवचनत्वं चात्रियुक्तेरेकवचने न परिनापित
त्विति वा द्वितीयाधारणमिति वादेरप्येकत्वबोधकत्वमप्युक्तमिति भावः। केचित्तु पचतीत्यादौ आख्यातपदात्तलक्षणया शक्त्या वाकर्तृबोधि
पितत्र नियमत एकत्वबोधस्यानुत्पत्तिरिति पक्षे एकत्वबोधकत्वमावश्यकं। न च तत्र आख्यातस्यैकत्वविशिष्टकर्तृरिति लक्षणेति वा
च्यं। नियमतः प्रतीयमाने पक्षे लक्षणकल्पने यत्तत्र आख्यातशक्तिरूपेण निर्युक्तिकत्वेन लक्षणयैव तत्र यत्तबोधोपपत्तेरित्याहुः
कर्तृकर्मसंख्याभिधाना न निधाना न्यामित्या रन्यनास्तीत्यंतशंका गुंथोपरिवेष्ट्याकरणः समाधत्ते। अत्रेति। तथा च सुप्ति
क्तिविना सुप्ति यस्यावस्था न संज्ञात्तदस्य योतरसुप एव संख्याबोधसंज्ञेव कृतः संख्याबोधकत्वं निर्युक्तिकं। न च विनिगम
नाविरह इति वाच्यं। एकवचनत्वेन सुप सत्र शक्तेरन्यत्र कृतत्वात्। एवं चैत्रे ग्रामंगतवृत्तित्यादौ गमिधातुतरस्यस्य संख्या
नाभिधायकत्वेन तृतीयापत्तेर्ज्ञापकत्वात् शक्यत्वादिति भावः। ननु यत्र आख्यातेन कर्तृगतसंख्यानाभिधीयते तत्र प्रथमा
यत्र चैत्रेन कर्तृगतसंख्यानाभिधीयते तत्र तृतीयेति। एवं कर्तृमणिप्रथमानियमो वाच्यः। अत्र स्यस्य लक्षणे चैत्रादिरिति धातुनिधा
नाभ्यां तथा नि यमा बोध्यः। तत्र च न कोपि दोष इत्यत आह। किंचेति। न नियम इति। कर्तृख्यातेन कर्तृसंख्ये वा निधीयते न तु कर्म

गत संख्या । एवं कर्मखातेन कर्मगत संख्येति धीयते ननु कर्तृगत संख्येति नियमात् न इत्यर्थः ॥ ननु तादृश नियमात्तामे
काक्षतिरित्यत आह ॥ पक्षार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्येत्यर्थः ॥ एकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः ॥ तादृशतावच्छिन्नस्येत्यर्थः ॥
वशादित्यर्थः ॥ तथा च वै त्रोग्रामंगली सत्रारख्यातेन कर्मगत संख्या बोधने बाधकाभावेन तत्रापि प्रथमा स्यात् ॥ एवं च त्रोग्रामंगली पक्ष
ते इत्यत्राप्यारख्यातेन कर्तृगत संख्या बोधने बाधकाभावेन तत्रापि प्रथमा पक्षेति तावः ॥ ननु कर्तृक वचनत्वावच्छिन्नस्य कर्तृकत्वत्वं
शक्यतावच्छेदकं एवं कर्म कर्तृक वचनत्वावच्छिन्नस्य कर्मकत्वं शक्यतावच्छेदकं वाच्यं ॥ तथा च शक्यतावच्छेदक शक्यतावच्छेदकं ननु सर्वत्र कर्तृ
कर्मसाधारण्यं त्वबोधयत आह ॥ कर्तृकत्वत्वादिना कर्तृकत्वाद्वाच्यं ॥ कर्तृकत्वत्वादिना कर्तृकत्वाद्वाच्यं ॥ कर्तृकत्वत्वादिना कर्तृकत्वाद्वाच्यं ॥
आदिना कर्मकत्वस्य परिग्रहः ॥ अत्रापि च शक्यतावच्छेदक कोटिप्रविष्टत्वात् ॥ इत्युपपत्तिः ॥ कर्तृकत्वत्वादिना कर्तृकत्वाद्वाच्यं ॥ कर्तृकत्वत्वादिना कर्तृकत्वाद्वाच्यं ॥
स्यपि बाध्यं ॥ ननु तेन किमायातमित्यत आह ॥ शक्यतावच्छेदकत्वविशेषः ॥ शक्यतावच्छेदकत्वविशेषः ॥ शक्यतावच्छेदकत्वविशेषः ॥
क्तिकल्पनेन तद्वदित चर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनेन कर्तृकत्वविशेषः ॥ शक्यतावच्छेदकत्वविशेषः ॥ शक्यतावच्छेदकत्वविशेषः ॥
यिकमतेन वै व्याकरणमते तु एकत्वादिना शक्यता ॥ एकवचनत्वादिना च शक्यतेति नान्यथा कर्मनिष्पत्तिरिति तावः ॥ वै व्याकरणमतमुपसंह
रति ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥ तत्त्वमिदं ॥
११

दिषु अन्यत्रितमित्यर्थः ॥ तथा वैकपक्षे पक्षानामर्थानामस्यतिवाच्ये एकत्राप्यन्यत्र इति नियमेन एकत्वादिनि
ष्टप्रकारतानिरूपिता कर्तृनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन कर्तृख्यातपदस्य शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्तृख्यातपदज्ञानज
न्यकर्तृरूपस्थितिविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्या ॥ एवं एकत्वादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन कर्मखा
तपदज्ञानजन्य शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्तृख्यातपदज्ञानजन्यकर्मोपस्थितिविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य च कल्पनी
यत्वा न कर्तृख्यातस्य कर्मदो संख्या न्यपदिति तावः ॥ ननु कर्तृरिआख्यातत्वेन कर्मणि चात्मनेपदत्वे न शक्तिकल्प
ने च त्रपक्षे तदुल्लेखस्यादिप्रयोगापत्तिः ॥ तत्राख्यातस्याख्यातत्वेन कर्तृरिशक्त्या कर्तृरुपस्थितिसंज्ञेन गोत्रनेपदत्वेन
च तस्य कर्मशक्त्या कर्मोपस्थितिसंज्ञेन तयोस्तत्रैव तदुल्लेखेन तदसंबंधेनान्यत्र बोधकाभासं न वादि
त्यत आह ॥ कर्तृकर्मत्वादि ॥ एकत्वावच्छिन्नमिति ॥ एकस्मिन्काले एकस्यात्वे समित्यर्थः ॥ तथा च तदख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्र
कारककर्तृशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्तृबोधगृहीततास्य कर्तृकत्वस्याख्यातपदज्ञानत्वादिना च प्रतिबंधकस्यैव कल्पनीय
तवानेकदा एकाख्यातपदात्तकर्तृकर्मो बोधापत्तिरिति तावः ॥ केचित्तु तदख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारककर्तृविषयक शब्दबु
द्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मत्वबोधकसुचित्वात् ॥ हतधा तु समञ्जस्य ॥ हतधा तु समञ्जस्य ॥ हतधा तु समञ्जस्य ॥ हतधा तु समञ्जस्य ॥
न्यकर्मत्वप्रकारकत्वमिदं शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्तृतापदसमञ्जस्य ॥ हतधा तु समञ्जस्य ॥ हतधा तु समञ्जस्य ॥ हतधा तु समञ्जस्य ॥
विषयक शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नप्रतिकर्मत्वबोधगृहीततास्य कर्तृकत्वस्याख्यातपदजन्यज्ञानत्वादिना ॥ एवं तदख्यातपदजन्यकर्मत्वप्रकारककर्मविषयक

न्यूनमपि स्थिते अहेतुत्वं स्वकल्पनीयतया नैकदा एकारख्यातपदार्थकर्मणोरन्यवबोधः चेन्नर्थेन तदुल्लंघनं दुर्लभं पश्यते इ
त्यादिप्रयोगे चेष्टापत्तिस्तत्राहत्यानवयवो धेकस्याप्यविकादादित्याहुः। ननु पदार्थितरीत्यामैत्रः पश्यते तदुल्लंघनं यदि प्र
योगकारणेपि मैत्रः पश्यते तदुल्लंघनमिदं प्रयोगापत्तिरुक्तं रैव। तत्र कर्मता बोधगृहीततात्पर्यकारख्यातपदज्ञानानावाहः।
कर्मता बोधकसुष्ठु भक्ति समन्विता हतधातु समन्विता हतपदजन्य कर्तृपत्तिरिति सत्त्वाच्च कर्तृबोधकाधका म
वादि सत्त्वाह कर्तृविति। तथा च कर्तृत्वे प्रकाशक कर्तृशाब्दबुद्धिजनकतावच्छेदककोटो आख्यातपदज्ञेयगाद्य
समन्विता हतत्वमपि निवेशनीयमिति नोपदर्शितं प्रयोगापत्तिरिति नावः। नैव्यापकः प्रत्यवतिष्ठते अत्र वदंतीति नैव्यापक
नयेत्याद्यवसिद्धति तादिशक्यतावच्छेदकाख्यातपददाबुक्ता नुक्त विना गौमुक्तीभूत कर्तृकर्मगत संख्याभिधानानभि
धानविधा तत्कैक कर्मसाधारणेन संख्याबोधोपादनं निराकर्तुमाह भावना विशेष्यरति। समानये रोपा तत्वेनेति एकपदोपस्था
प्यत्वेनेत्यर्थः एकावृत्तिरस्य बाधकं विना नियमसिद्धतादित्यर्थः न चैकपदोपस्थाप्यना एकावृत्तिरित्यनियमोऽप्रयोजकत्वात्तु चेत्
लीयदिति चेत् मैत्रं तथा विधिनियमस्वीकारेलाघवस्यैव प्रयोजकत्वसंभवात् तथा हि आख्यातविधोपस्थाप्यभावना रूपे कार्यस्या रूप
न्यवबोधार्थमवश्यं पदार्थान्तरवैजायु पस्थितिकल्पनमावश्यकं अन्यथा पदार्थान्तरस्य वैजादेः पदजन्यदोषस्थित्यभावेन हवो धेः के

१२

१२

नानाविधो विवक्षितः ३

५४

भावापत्तात्तत्र भावनाव्यवस्थानुपपत्तेः तथा च संख्यायाः अपि वैजायुच्यस्वीकारे पदार्थान्तरापस्थित्यंतरा कल्पनप्रपुक्तत्वाद्यवमति सु
रमेवै पुक्तनियमाभ्युपगमः न चोक्तनियमाभ्युपगमे पचेतेत्यादौ कृति साध्यत्वेष्टसाधनत्वाच्चितयके संख्याव्यापत्तिरिति वाच्यं आ
ख्यातपदज्ञानेन न संख्या प्रकारकशाब्दबुद्धि तावद्धि च प्रतिवेत्तादियदज्ज्याख्यातपदार्थ भावना विशेष्योपस्थिते विशेष्यता संबंधेन हे
तुत्वस्य कल्पनीयतया उपदर्शितापत्तेरभावात्। न च तथाप्युपदर्शितनियमभंगप्रसंग इति वाच्यं। अन्यथा नुपपत्त्या तादृश नियमे
हृति साध्यत्वेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्तत्वेन एकपदोपस्थाप्यविशेषणीयत्वादितिसारं ननु भावनैव कृता चेति कुत्र नेत्यत्र किं नियामकं
तत्राह भावनायाश्चेत्यादि अन्यपयोग्यरति तथा विधाच्यार्थकार्यकारणाभावसिद्धरत्यर्थः तथा च तोरुशकार्यकारणाभाववत्ता तथा
विधप्रथमतोपदोपस्थाप्यभावनाया विशेष्यत्वेनाच्यनियम इति भावः ननु पदार्थितकार्यकारणाभावे कारणात्तावच्छेदककोटो
कर्मत्वापनवरुहत्वे विशेष्यता व्यर्थः यदि च कर्मत्वापनवरुहत्वे विशेष्यता मनिवेश्यतथा विधाच्यवबुद्धिप्रतिप्रथमतोपदर्ज्यो
पस्थिते हेतुत्वे च इत्स्वपुखमस्तीत्यादौ प्रथमतोपदोपस्थिति विषये चेत्तदा तस्यैव भावनायाश्च प्रसंगस्य तादृशप्रकृतशाब्दो
धेदृशविशेषणात्वात् कर्मत्वापनवरुहत्वे तत्र कारणात्तावच्छेदककोटो निवेश्यमिति विभाव्यते तथापि तत्र परे प्रथमतोप
विशेषणो व्यर्थमेव द्वितीयां तदज्ज्योपस्थिति विषयीकृतार्थस्य शाब्दबोधक कर्मत्वविशेषणतापदतरा विशेषणात्तद्विरहादेव तत्र
भावनायाश्च प्रपत्तिवारता संभवात् एतेन भावनाविश्वप्रकारानिह पितविशेष्यता संबंधेन आख्यातपदज्ञानेन न संख्यावबुद्धि ताव
तथा च कर्मत्वापनवरुह प्रथमतोपदोपस्थाप्यभावनाया विशेष्यत्वेनाच्यनियमस्य कार्यकारणाभावे सिद्धता न्यत्र भावना न्ययति
नामपदजन्य कर्मत्वापनवरुहार्थविशेष्यकोपस्थितित्वेनेत्यर्थः साक्षात्तादिति शाब्दबोधपदजन्यपदार्थोपस्थित्यो कार्यकारणाभावे

कोपः

१३

च
नत

राभावकल्पनाया अयेमादिति ननु भावनाया इत्यादिग्रंथस्योपरशितरीत्या युत्पन्नियत्वे तथैवेत्यादिग्रंथस्य कोर्धइति चेत् तमवे
हितैवेति तदशयुत्पन्नसारेण तत्राप्येते तथैः तथा च प्रतिबंधकाभावत्वात् तदशयपरजन्मत्वादिति नैवेति तु निगीक्षिताः सांका
र्यात् कार्यकारणभावस्यां ताविषयत्वात् कल्पनीयत्वमिति यावत् तथा चोक्तं युत्पन्नसारेणोपरशितकार्यकारणभावं
कल्पयित्वा भावनाया अचयनियममुपपत्तयतीत्यर्थः उपरशितयुत्पन्नौ किं मानमिति तु नाशं कनीयं तत्रानुभवस्यैव
शरणीयत्वात् अन्यथा युत्पन्निमात्रस्यैवोपपत्तयेति हि कृतं पक्षवितेन तवैवेति भावनाविशेष्ये कर्त्तरि कर्मणि वेत्यर्थः न
नु भावनाविशेष्ये संख्याचुपसीकारे चैत्रेण सुष्यते इत्यादौ संख्या ननु या यत्रिस्तत्र भावनाविशेष्यविरहादित्यतस्तत्रेण यत्रिमा
ह चैत्रेण सुष्यते इत्यादिना प्रथमोत्तराभावादित्यस्य भावनाविशेष्यविरहादित्याद्यग्रिमतनेन सहा च यः ननु चैत्रेण सु
ष्यते इत्यादौ धात्वर्थेव भावनाविशेष्यत्वेनाच्चेत् तथा च तत्रैव संख्याचुपसंभवेदिमर्थसु परशितस्यैव संख्याग्रननुपेक्षाम
त्रिभिस्तत्राह धात्वर्थस्येति युत्पन्नत्वादिति तथा च भावनाविशेष्यत्वात् नैव धात्वर्थान्वपरति युत्पन्नि वल्लसि इत्येवैवः स
पितीत्यादौ त्वयादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन तथा विधवा सन्नम्यशाचुबुद्धित्वावल्लिने प्रति आख्यातपरजन्म
भावनोपस्थिते विशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य कल्पनात् चैत्रेण सुष्यते इत्यादौ सापेक्षभावेनाप्यविशेष्यत्वेनाच्चेव धात्वर्थविशेष्यकमा
ननु भावनाविशेष्यत्वात् नैव धात्वर्थत्वमिति युत्पन्ने भावाख्यातस्यैवैवोचः कल्पनीयाभावाख्यातस्यैवैव धात्वर्थविशेष्यकमा

१४

वना प्रकारक बोधांगीकारे रूति विरहादित्यत आह भावनाया वाधितत्वाचेति चेत्त्रेण सुप्यतरत्यादौ आख्यातार्थप्रयत्ने
 रूपायाः स्वापेन तत्रास्वयासंभवादित्यर्थः ननु निरूपकत्वसंबंधे नैव तत्र तस्याच्चयः संभवतीति चेत् तद्यासति चेत्त्रेण सुप्य
 तेन मैत्रेणोत्पादौ न त्रयानि च यपत्तेः न च तत्र निरूपकत्वसंबंधावलि च प्रतियोगिता का प्रयत्नाभावस्य स्वापे अचय संभवात्
 न तत्र न भवति नु यपत्तिरिति वाच्यं इत्यनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया निरूपकत्वसंबंधावलि च प्रतियो
 गिता का भावस्वालीकृतया संभवेनोपदर्शिता पत्तेर्दुर्विरत्वात् चेत्त्रेण सुप्यतेरत्यादौ एककालीनत्वादिसंबंधेन स्वापे आ
 प्रयत्नस्याच्चय इति नाशं कास्पदमपि तत्र तेन संबंधेनाप्रत्यक्षेण निराकारत्वात् मैत्रस्य जाग्रदशायां चैत्रप्रयत्नमात्राया
 विमैत्रेण सुप्यते इति प्रयोगासत्ताचेति ननु तत्रैकवचनार्थसंख्याया अचयैकवचनं अर्थमत आह एकवचनेति त्यादि
 अतएव भावाख्यातस्य ले एकवचनस्य साधुत्वादेवेत्यर्थः श्रोतृमार्गिकमिति प्रथमोपस्थितमित्यर्थः अन्यथा तत्र स्वापादौ
 संख्याया अचयस्वीकारे स्वाबद्धित्ववद् नैपि भावाख्यातस्य ले द्विवचनवद्भवनापत्तेस्तत्रेण यत्तिर्न संभवति अभिपुक्त
 विरुद्धत्वादिति भावः ननु भावाख्यातस्य ले संख्याभावनयोरननुयेभावतिज्ञानैरर्थव्यपित्यत आह एवं चेति भावाख्या
 तस्य ले संख्याभावनयोरननुयेचेत्यर्थः यथापथमित्यादिवर्तमानत्वं लङर्थः इष्टसाधनत्वं लिङर्थः इष्टसाधनत्वेत्या
 दिकमित्यत्रादिपदमतीतत्वकृतिसाधनत्वार्थकं ननु लिङर्थे इष्टसाधनत्वादेः लङर्थतीतादेकुत्राच्चयस्तत्राह तद्येपरिः उच्येष्ट
 लि

त्या ६

न ७

१४

राम

३

तथा ननु

साधनत्वं लङर्थतीतत्वादिकं चेत्यर्थः ननु तथा च ये माना भाव इत्यत आह तथैवेति लिङ्गसमभिप्राहारस्य लेधात्वर्थविशे
 ष्यदेष्टसाधनत्वप्रकारक बोधस्यैवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः इह मत्रावधेयं चेत्त्रेण सुप्यतेरत्यादौ ह्रित्वेन तृतीयार्थः व
 र्त्तमानत्वं भावति लङर्थः धात्वर्थः स्वापः चैत्रह्रित्वेन त्रिमानस्वापरस्य चयबोधः एवं चेत्त्रेण सुप्यतेरत्यादौ वल्लिङ् इष्टसाधन
 त्वादिकमर्थः तथा च चैत्रह्रित्वेन स्वापरस्य साधनं कृतिसाधयेत्याधाकाराच्चयबोधः यवमन्यत्रापि सूक्ष्ममतिभिहितं तीप
 मिति तदबोधकानामिति तत्र मानत्वाय बोधकानामित्यर्थः ननु भावनायाः प्रथमतो पदोपस्थाप्ये केन संबंधेनाचयः
 न तावदाप्रयत्ना संबंधेन चेत्त्रेण सुप्यते तदुल्लस्य तदुल्ले आख्यातार्थकृतिरूपाया भावनाया वाधितत्वादित्यत आह भाव
 नाया चेति आश्रयत्वेन आश्रयत्वसंबंधेनेत्यर्थः अन्यथेति वक्ष्यमाणं परंपरायेत्यर्थः तथा च साक्षात्परं परंपराभावनाविशे
 ष्य एव संख्याया अचयनियम इति भावः न च संख्याधितिरिक्ताख्यातार्थमात्रस्य भावनायदशकतया कर्मख्यातस्य लेकर्मत्वस्या
 ख्यातार्थकतया साक्षात्पराविशेष्य एव संख्याचयनियमोक्त अलं परंपरायावेत्यस्य निवेशनेनेति वाच्यं प्राचीनमते क
 र्माख्यातस्यापि कर्मत्वार्थकतया कर्मत्वभावेन कर्मत्वस्य भावनात्वविरहात् उपदिशता नुपयत्तेरभावादिति ननु यथा
 चेत्त्रेण सुप्यते तदुल्लस्य तदुल्लेनापि कर्मत्वपरंपराया कर्मत्वोक्तत्वेन तथा चैत्रेण यत्तिर्न संभवति तदुल्लस्य त्रापिकं नानुचयः एवं
 नेयापकमते चैत्रेण यत्तिर्न संभवति तदुल्लस्य त्रापि आश्रयत्वा संबंधेन कृतेरचयबोधायति एवं मैत्रेण सुप्यतेरत्यादौ वाक्यंतमते क

मा

भा

तत्र ५

तत्रैव चैत्रेण यत्तिर्न संभवति

नेदुल्ले १

एकदा

१५

कर्मलोप्योक्तरीत्या कृतेन च यः दर्शितस्तत्सर्वत्राख्यातपदात्कृतेन स्थितिर्निरूप्यते शंका मया कर्तुं माह-तवेति-वेया
 करणस्येत्यर्थः तथा च बोधकत्वमिति-कर्तृकर्मलोः कृते बोधकत्वमित्यर्थः तथा च वेया करणमतेनादृशतादृशशाब्दबुद्धि
 वदित्वे प्रतिपादयतादृशानुपूर्वीज्ञानत्वेन कारणता नैवाप्यकमतेपितादृशतादृशशाब्दबुद्धिवावदित्वे प्रतिपादयतादृ
 शानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनात्तादृशपक्षिणिरिति भावः तथा विधकार्यकारणभावकल्पनादीजंतुस्यमेव स्पष्टयति-
 अत इति-तथा विधकार्यकारणभावकल्पनादित्यर्थः ननु योगादिति-नतादृशतादृशशाब्दबोधकत्वमित्यर्थः ननु भावनाया कृति
 रूपत्वेन तद्विशेषे संख्या च यनियमांगीकारे रथोगलुतीत्याशोकधरथे संख्या च यः भावना विशेष्यत्वाभावादित्यत आह-भावना
 वेति-संख्या घटिरेकाख्याता र्थमात्रमेव उक्तं नियमघटकीभूतभावनापदार्थ इत्यर्थः अत एव नुरोध इति-रथोगलुतीत्यादौ
 रथादौ संख्या च यानुरोध इत्यर्थः तथा च आख्यातस्य कर्त्रादिगतसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामेव प्रथमात्तीयोपपन्नो आख्या
 तस्य कर्त्रादिशक्तिमभ्युपगम्यतां वेयाकरणानां मतमनादरणीयमेव तत्पुनश्च कृतिशक्तिवदिनेयापिकमतेषु दधानैः सूक्ष्मि
 रिति भावः ननु नैयापिकमते आख्यातपदवैयर्थ्यपदयोर्विभिन्नरूपेण एकधर्मिवोधकत्वरूपसासानाधिकारणानुभवोऽनु
 पपन्नः तथा चानुभवकृतविश्रामाणोक्तं तन्मतमनुमतमिमत आह-विभिन्नाभ्यामित्यादि-तथा च तादृशानुभव एवासिद्ध इत्य
 ति भावः अस्यादशोऽिति-एकधर्मिद्विनिविधिलक्ष्म बोधकरूपसासानाधिकारणमित्यर्थः अत्र वेयाकरणमतादौ या विनः आ

१५

विषयकः

ख्यातस्य कर्त्रादिशक्तिकल्पने नैयापिकमतमपेक्ष्य तत्पदावकाशः नैयापिकमते तत्तथाविधप्रत्यक्षवोधसामग्राः प्रतिबंधकत्वात्कल्पनेपितथा
 लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यातपदनिरूपितशक्तितानादियदित्यत्र बोधसामग्राः प्रतिबंधकत्वात्कल्पनेपितथा
 विधशब्दसामग्रीकाले कर्तृप्रकारकतानाभावास्तत्वेन विषयासन्नयेव तथा विधलौकिकप्रत्यक्षत्वावकाशसंभवे तथा विधप्र
 तिवधप्रतिबंधकाभावकल्पनाभावप्रयुक्तलाघवमतिस्पष्टमेव नैयापिकमते तु तथा विधशब्दबोधसामग्रीकाले तदे
 शतानाभावरूपविषयसत्वेन विना तथा विधप्रतिबंधप्रतिबंधकभावकल्पने तथा विधप्रत्यक्षवारणामशस्यमितितक
 ल्यनेमहद्वैरवमिति-न च वेयाकरणमते कृतिप्रकारकतानाभावप्रत्यक्षं प्रति तथा विधशब्दबोधसामग्राः प्रतिबंध
 कत्वकल्पने तदेकं नैयापिकमतमपेक्ष्य लाघवावकाशः नैयापिकमते तत्तथा विधकल्पनाया अभावादिति वाच्यं-वेया
 करणमते कर्तृरूपस्थितिकाले कृतिप्रकारकतानाभावप्रत्यक्षवारणामशस्यमितितक
 ये वक्तुं प्रकारकतानाभावप्रत्यक्षवारणामशस्यमितितक
 स्मात्तत्तात्पर्यं च नवीनोत्पल्लवरीत्या कृतेन निर्वहितं तत्र तथा विधप्रतिबंधकाभावहेतुत्वं नाधिकमिति मत्तेता
 दृशप्रतिबंधकाभावे तथा विधप्रत्यक्षहेतुत्वसंबन्धगौरवे नैयापिकानामित्याह-तद्विनिविचारसहे। गुरुशरीरवाका
 नुकूलकत्याश्रययोग्यतात्तान तथा विधस्याश्रयभेदतानाभावत्वात्मा कदाधाभावत्वादिरूपगुरुधर्मविविन्नारिथ्येति

शाब्दसामग्रीभावेनेत्यर्थः तथा विधभावप्रत्यक्षमिति निर्दिष्ट इत्यर्थः तादृशानुभवसामग्रीघटककर्तृप्रकारकयोग्यतात्तानसत्वेन तादृशभावरूपविषयासत्तेति भावः ननु अनेकविधकारकतादृशसाम
 ग्रीकाले तादृशभावसामग्रीकारयोग्यतात्तानसत्वेन तादृशभावरूपविषयासत्तेति भावः ननु अनेकविधकारकतादृशसाम

शाहवोधसामग्र्यभावे अतंतयद्यपिप्रत्यक्षकारणात्संबंधकल्पनेचैवाकराप्रतएवगौरवसंप्रदादित्यास्तोवितरः
 कथमिति केनसंबंधेनभावनायाविशेष्यतर्थाः सिद्धांतीशंकते विषयतयेति अत्रयस्यास्यकथं पदार्थैकदेशेभावनाया
 विशेषेनयाचचैत्रेणव्यतेतंदुलरत्यादौतंदुलोविषयतासंबंधेनभावनायाविशेष्यतर्थाः सविषयव्यापाररतिः सवि
 षयव्यापारानभिधानस्यलेख्यार्थः रथेनगम्यते ग्रामरत्यादौ नोदनां नास्यसंयोगरूपव्यापारस्याख्यातार्थतयातस्यच
 निर्विषयतयाविषयतासंबंधेनग्रामादौ अत्रयासंभवेनउपदर्शितरीतेरसंतासंभवदुक्किकतेतिभावः मेवनिष्पाव
 नेति मेवनिष्पावपकाबुक्लभावनातद्विषयस्तंदुलरत्यर्थः तंदुलेतथाविधभावनाविशेष्येविषयत्वंतथादानत्वा
 तदशवाकानन्यशाह्वोधेरतिशेषः साक्षात्परंपरावेति अत्रचोपदर्शितवोधद्वयोर्विकल्पानुरोधेनतथावैकल्पि
 कोपादानमितिध्येयं रथेनगम्यतेग्रामरत्यादौग्रामेभावनाया अत्रयप्रकारमाहरेनगम्यतस्यादिना तथाचकर्म
 रथात्संज्ञेभावनायाधात्वर्थे अत्रयकुत्रचिद्विषयतयाकुत्रचिन्न्यतयाकर्मणितुपरंपरावेतिभावः प्राचीनमतंरूपयि
 तंनवीनमतंरूपयि नव्यास्त्विति ननुकर्मरथात्संज्ञेआधेयत्वस्यतृतीयाधुनिकत्रस्यातस्यलेयत्रभावनाविशेष्यत्वेना राम
 चेति कर्मरथात्संज्ञेसएवभावनायाविशेष्यत्वेनाचेतिरत्यनुभवलोपायिनिः एवतादृशवाक्येनतथाविधवोधजननेआधेय

१६

१६

त्वेत्तृतीयापरशः क्लृप्तानस्यसहकारित्वकल्पनेगौरवंचेत्यत आह संख्यामात्रंवेति मात्रपदेनाधेयत्वव्यवहारेः संबंधः चैत्र
 भावनयोः संबंधतर्थाः वाक्यार्थरतिः तथाविधवाक्यानुसृष्टवित्ताद्वाह्वोधेभासतद्व्यर्थः तथाचतथाविधस्येदनुभवस्त
 दासंख्यामात्रं तृतीयाधुनिकत्रस्यातस्यलेयत्रभावनाविशेष्यत्वेना राम
 तयेति वाक्यार्थसंबंधतर्थाः भासमानत्वादिति तथाचनार्थधात्वर्थयोर्भेदव्यवधानभुषणमेनकर्मरथात्संज्ञे
 लप्रकारकवोधानुभवायलायेनचतत्रफलस्यसंबंधिविधयाभाजासंभवादितिभावः क्रियाजन्यकलात्तापारितिः न्यता
 संबंधेनक्रियाविशिष्टंफलं तस्यधातुतोः लाभारित्यर्थः विशेषणविशेष्यभावेत्यादि फलविशेष्यकक्रियाविशेषणक
 वोधस्यधातुतोः शक्यत्वादित्यर्थः एतावताप्राचीनमतंरूपयित्वानवीनः स्वमतमुपसहति तस्मादिति दृष्टंवेति फलस्या
 त्मनेपदार्थत्वेत्यर्थः ननुअत्रेति तथाचकर्मरथात्संज्ञेआधेयत्वस्यतृतीयाधुनिकत्रस्यातस्यलेयत्रभावनाविशेष्यत्वेना राम
 वसिष्ठः सवानुपपन्नरतिभावः भावनाविषयस्येतिभावनायाः विषयस्यचेत्यर्थः फलेअत्रयेन्न्यतासंबंधेनफलेऽच
 ये अन्यत्रप्रति कर्त्रस्यातस्यलेकप्रत्यर्थः तथाचतत्राख्यातायांतरेवत्रमानत्वादौधात्वर्थस्यानुपायनिवारणा
 र्थधात्वर्थनिष्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनशाह्वोद्वित्वावबिलं प्रति आख्यातपदजन्यहस्यस्थितेविषयतासं
 बंधेनहेतुत्वसद्व्यवधानधात्वर्थविशेषणत्वेनिति रथेतरव्यपदतिभावः कल्पनप्रिधायकैकल्पनप्रिधायकोभावकर्म ति

५

३५

३४

नभिधानाद्वितीयाप्यत्र अत आह सुखेत्यादि-कलादीत्यादिपदेन विषयत्वादियदिग्रहः कृत्यादीत्यादिपदेन चरथोगत्तुतिरस्या
 दावाश्रयत्वादियदिग्रहः द्वितीयादपर्यादिना तृतीयापरिग्रहः अत्र चेति-चेत्रेण गतो ग्रामरस्यादौ वेत्यर्थः विशिष्टाभिधानर
 तिकर्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनरत्यर्थः विशेषणस्याप्यभिधानादिति-कर्मत्वादेरपि बोधनादित्यर्थः तथा च कृतप्रत्ययेन पत्र
 विशेषणविधया विशेष्यविधया वा कर्मत्वादिकं न बोध्यते-तत्रा हितीयादपर्ययेको नियमः एवं आख्यातेन पत्रकर्मत्वा
 दिकं न बोध्यते नपि द्वितीयादपर्ययेपि नियमः स्वीकृत्यते-ननु कर्मादिगतसंख्यानभिधानघटितोपि नियमरतिनोक्तानुपप
 न्निरिति भावः कस्य विन्म तं हृषयितुं तन्मतमनुवदति यत्विनाशितान्तरप्रत्ययत्वेन कृतौ शक्तिरिति धातुत्रप्रत्ययत्वमेव क
 तिशक्ततावच्छेदकमित्यर्थः तथा च शक्ततावच्छेदकत्वाद्यवो न सर्वत्र कृतावेव शक्तिः कृतप्रत्ययस्य च कर्तरिशक्तिरिति त
 था सति विभिन्नशक्ततावच्छेदकादिकल्पने गौरवादिति भावः ननु कृतप्रत्ययस्य कृतिशक्तत्वे देवदत्तः पाचकस्यादौ देवदत्ता १९
 दिपदार्थे पाचकाद्यर्थस्य कथमभेदाच्च बोधः तत्र अभेदाच्च बोधानुरोधात्-लसतीति-तथा च तत्र तथा च ननु भवस्य
 कृतः कर्तरिलसता येव निर्वाहे आन्यत्र शक्तिः कल्पनीयेति भावः भावकृतोपीति-शक्ततावच्छेदकावहितस्य पाचकाद्य
 कत्वनियमादिति भावः ननु धातुत्रप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वे पि भावकृतो न कृतिवो धकत्वा तथा विधबोधभा राम
 वकृतादिमाह ननु पूर्वविशेष्येव निष्पन्नकत्वाभ्युपगमादित्यत आह-धातुत्वादियदित्येत्यादि-आदिपदात्प्रत्ययत्वादियदिग्रहः
 अभेदाच्च बोधस्येवानुभवेति हतया प्रकारांतरस्य च वक्तुं मशक्यतेत्यादित्ये आह-पाचकादिपदे हित्यादि-साधनत्वात्तस्यैव शक्तिः दमानाधिकरणानुरोधात् ४

तस्याहन्तरप्रत्ययत्वाद्बुवाधस्य तमत्वं विना धातुत्वस्य प्रकांतरेण निर्वृत्तमशक्यत्वात्-एवं आख्याताद्यस्य तमत्वं विना प्र
 त्ययत्वस्यापिरितरपेक्षया हृदिसंबंधेनाख्यातपदवत्वरूपाख्यातस्यैव लघोरुतिशक्ततावच्छेदकत्वो विनादिति भा
 वः एतेनाख्यातमात्रस्य कृतिवाचकत्वे कृतिशक्ततावच्छेदकं आख्यातत्वं-एवं कृतः कर्तृमात्रवाचकत्वे कृतप्रत्ययत्वक
 र्तृशक्ततावच्छेदकमिति गौरवमेतदपेक्षया एकस्यैव धातुत्रप्रत्ययत्वस्य कृतिशक्ततावच्छेदकत्वमुचितं इत्यपि पा
 स्त-प्रत्ययत्ववत्त्वस्याख्यातत्वकृतत्वघटितत्वेन लाघवानवकाशादिति-कृतौ शक्तिरिति-कृतिविशिष्टे कर्तृकृतः शक्ति
 कल्पने अनेन कृतो तत्र कतावच्छेदकत्वकल्पने गौरवं-कृतो तत्कल्पने तु कृतित्वजातेरेव तत्र कतावच्छेदकत्वस्ये ला
 घवमिति तत्रैव तत्कल्पनमुचितमिति भावः यत इत्यादि-शक्ततावच्छेदकत्वात्संभवादिसंज्ञास्य गवादिपदानां गोत्वविशिष्टशक्तमित्य
 नेनाच्च-ननु गवादिपदस्य गोत्वविशिष्टशक्तिकल्पने गोत्वे पि शक्तिकल्पनस्यावश्यकतया लाघवात्तत्रैव तत्कल्पनमास्ति
 ति भावः विशिष्टांतराणामिति-सह विशिष्टमहत्त्वविशिष्टादीनामित्यर्थः शक्तत्वमिति-आकाशपदमहत्त्वमदादिशक्तत्व
 मित्यर्थः तत्रापि शक्त्यादिविशिष्टशक्तिकल्पने-नंतशब्दादौ शक्ततावच्छेदकत्वात् कारे गौरवं-शब्दादौ तत्र कत्वकल्पने शब्द त
 द्वादिजाते शक्ततावच्छेदकत्वस्वीकारे लाघवमिति तत्रापि शब्दादेव शक्तिकल्पने स्यादिति भावः तुल्य एवेति-कृतप्रत्यय

स्थले विविधविशेषात्तथा च यथा शब्दादौ आकाशदिपदस्वरसिकप्रयोगाभावात्तत्र न तस्य शक्यत्वं तथा कृतावधिकर्तृ
 विहितरूपस्य स्वस्वरसिकप्रयोगाभावात्तत्रापि न तस्य शक्यत्वमिति भावः कस्य विन्यतं दृष्टव्यं तदर्थं यतिः एवमित्या
 रभ्य केचिद्विचिंत्येन एवैकमविहितरूपकर्म विहितारण्यतयोः फलबोधकत्वव्यवस्थापने चेत्तर्थाः लाभादिति पूला नु
 कलत्वविशिष्टशक्तिकल्पनापेक्षया शरीरलाघवसंभवादित्यर्थः अनन्यत्वमिति एतेनानन्यत्वमिदं शब्दार्थरति
 नियमस्यापि न भंग इति सूचितं व्यापारविशेषमात्रमिति गमनत्वा दिविशिष्टमात्रमित्यर्थः मात्रपदेन फलव्यवच्छेदः
 इति स्थिताविति इति व्यवस्थितावित्यर्थः ननु व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्राह्यगतीत्यादौ फलत्वात् कर्मत्वस्य कुतोला २० ला
 भरस्यत आह ग्राह्यगतीत्यादि आख्यातकृदेन उदाहरणद्वये द्वितीयादिति अत्रादिना ग्राह्यस्य गता रथादौ घृष्टा
 परिग्रहः फलजनकत्वलक्षणमिति फलत्वमत्र जन्यत्वं दृष्टव्यं फलत्वविशिष्टजनकत्वस्य द्वितीयादौ ग्राह्यग
 तीत्यादौ परसमवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वलक्षणकर्मत्वस्य बोधप्रकारमाह फलत्वेत्यादि चेन्न स्पष्टं प्रत्यादिबदेक
 देशद्वयस्वीकारेण तथा च पस्वीकारेण त्वविति वेद्यतया उपदर्शितकर्मत्वस्यापि बोधरतिभावः फलजनकत्वे द्वितीया
 दौ शक्तिकल्पने गौरवात् तदपहाय फले शक्तिजनकत्वे तु संसर्गमर्पादया भासत इत्यस्यैव सम्यक्त्वान्न बोधार्थमात्रं चेत्तत्र फल
 ति जन्यत्वविशिष्टत्वेत्यर्थः फलसामान्यत्वाभावेति जन्यत्वविशिष्टस्य लाभेपीत्यर्थः नियतेति लक्षणापस्थितिशक्तिप्रमाणा

२०

२० ला

फल

वि. बोधक

वर्धनफल

लीनेत्यर्थः संयोगविभागप्रत्याभासितिसंयोगत्वविभागत्वादिसंयोगविभागरूपफलस्यालाभादित्यर्थः तस्मादिति पूर्व
 मते उपदर्शितदोषसंभवादित्यर्थः फलविशेषावच्छिन्नेति संयोगत्वादिविशिष्टजनकेत्यर्थः ननु लक्षणोपस्थित्या घभाव
 काले तथा विधिवोधाभावेति विरह इत्यतो दोषांतरमाह अम्येति व्यापारमात्रस्य वाच्यत्वे इत्यर्थः यथा यथापत्तेरिति एक
 शक्यतावच्छेदकत्वलक्षणनापदस्यैव पर्यायपदार्थत्वादिति भावः शक्यते तच्चापीति संयोगत्वादिविशिष्टावच्छिन्नव्यापारस्य धा
 तुशक्यत्वादित्येपीत्यर्थः संयोगशालित्वमित्यादि जन्यत्वरूपं शालित्वावच्छिन्नस्यैव कर्मत्वात्वाच्च तेन फलान्तरस्यापि
 बोधसंभवादिति भावः तदवच्छिन्नेति संयोगत्वविशिष्टावच्छिन्नेत्यर्थः तथा च तादृशमभिप्रायारविशेषस्यैव तथा विधिवोधा
 वच्छेदकत्वमिति भावः समभिप्रायाराते सामान्यधर्मविविधबोधकपदस्य विशेषबोधकत्वे दृष्टोक्तमाह यद्येत्यादि अम्येति
 रात्र्येति गौरिरूपफलबोधकत्वतदा प्रकृते संयोगादिक फलप्राप्तेरात्र्येन संयोगादिवोधकत्वमिति भावः ननु सामान्यध
 र्मविविधबोधकपदसामान्यरूपेण विशेषबोधसंभवे विगम्यते व्यापारत्वादौ संयोगत्वादिसंयोगस्य ग्राम इति त्वबोधा
 लाभाप्रसंगः न च संयोगफलप्राप्तेरात्र्येन संयोगत्वरूपेण तथा बोधसंभवरतिवाच्यं इतरविशेषात्तेन उपस्थितस्या
 न्यात्र्येन निराकृतत्वेन तथा च बोधसंभवादित्यत आह अस्त्येति तथा च यथा बुद्धिविशेषविषयत्वरूपसामान्यधर्मवि

न

विज्ञातशक्तिरपराधत्वपदत्वारिरूपविशेषरूपेण बोधः तथा प्रकृतेरपि फलत्वरूपसामान्यधर्मावबिन्नशक्ताख्यातपरा
 संयोगादिरूपविशेषबोधः यद्विद्विद्वेदपरनिरूपितशक्तिग्रहणेन रूपेण स्व रूपतो बोधजनकत्वमिति निषमस्य एतद
 तिरिक्ते स्थलत्वादिति भावः एवं च तदा हि सर्वनामपदस्य शक्तावबोधेन बुद्धि विरोधविषयत्वमेव शक्तिग्रहोपित इति बोध
 तिले एव बोधस्तु योऽस्य बुद्धिस्थिरादिताना सहकृता बुद्धि विषयस्तदादिपदपराधपरतिज्ञाना उत्पत्तिरिति प्राचीनमतस
 नुसारेण बोधः ननु यदादिपरनिरूपितशक्तिज्ञानात्तत्त्वमिति न यदादिप्रकारकपरनिरूपितशक्तिग्रहात्स्वरूपतो यद
 तादिप्रकारकबोधापत्तिवारणार्थं निरवहितप्रकारता संबंधेन शास्त्रबुद्धिप्रतिनिवृत्तिप्रकारता संबंधेन परनिरूपितशक्ति
 २१ तानहेतुत्वकल्पनस्यावश्यकतया कथं फलत्वविशिष्ट आख्यातादिपदनिरूपितशक्तिज्ञानात्संयोगत्वादिज्ञेयबोधः २१
 तदा संयोगत्वेन परदर्शित संबंधेनोपदर्शितकारण विरहात् न च तदा विषयभेदेन तादृशकार्यकारणभावकल्पने प्रकृतस्थ
 लेन न कल्प्यते इति वाच्यं विषयभेदेन कार्यकारणभावकल्पने गौरवात् न च तदादिपदादिशिष्यशास्त्रबोधानुप
 पत्तात्प्राकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं अतः कार्यकारणभावकल्पनापेक्षया तदादिपदा नोविशिष्टशक्तिकल्प्ये वा
 वितत्वात्तदिति प्रकृतिविशिष्टशक्तिरवश्यकीत्यभिप्रायेण प्रकारान्तरेण कर्मत्वनिर्वचनमुखेन व्यापारमात्रस्याध्यातव्यत्वे राम
 रूपतामाह अपि वेति धात्वर्थतावदेकफलेति धात्वर्थतावदेकतावदेकविशिष्टफलेत्यर्थः गमिपत्त्याः कर्मत्वस्येति अ
 न ३

त्रवधात्वर्थगमनारिक्तातम्यविधिभागरूपस्य फलस्य पूर्वदेशेऽपि सत्वात् गमिपत्त्या पूर्वदेशेऽपि सत्वात् गमिपत्त्या पूर्वदेशेऽपि सत्वात्
 संयोगरूपफलस्य उत्तरदेशे सत्वात् उत्तरदेशेऽपि सत्वात् गमिपत्त्या पूर्वदेशेऽपि सत्वात् गमिपत्त्या पूर्वदेशेऽपि सत्वात्
 स्पष्टेऽप्यत्र कर्मत्वापत्तिरतो न धात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं किंतु धात्वर्थतावदेकफलशालित्वं तत् तत्र च नोपदर्शितानु
 पपत्तिरुत्तरदेशसंयोगरूपफलस्यैवैवमधात्वर्थतावदेकतया तस्य च पूर्वदेशेऽपि सत्वात् अभावात् एवमधः संयोगस्यपत्तेः अवबो
 दकत्वात् तस्य च पूर्वदेशेऽपि सत्वात् अभावात् न गमिपत्त्या पूर्वदेशेऽपि सत्वात् अभावात् एवमधः संयोगस्यपत्तेः अवबो
 दकत्वात् अभावात् उत्तरदेशेऽपि सत्वात् कर्मत्वापत्तिः स्पष्टेऽप्यत्र वदेदकफलाभावेन नोभयत्र कर्मत्वापत्तिरिति व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वस्यापि
 तृतीयादौ कर्मत्वबोधानुपपत्तिरेवोपरतिभावाद्येवैव ननु तत्र धात्वर्थजन्यफलशालित्वमिति ननु गतं कर्मत्वमस्तु
 अनुगतकर्मत्वमिदं च प्रयोजनाभावात् अतोऽनुगतकर्मत्वनिर्वचनप्रयोजनमाह कलावद्विलेति फलजनकेत्यर्थः स कर्म
 कत्वव्यवहाररतिः तथा च अनुगतकर्मत्वनिर्वचनेऽनुगतकर्मत्वव्यवहारविलोपप्रसंगरतिभावः ननु सति कथं ज्ञानातीत्यादौ क
 र्मत्वव्यवहारस्यत आह भाक्तस्थितिः लात्तल्लोकरूपिणः तथा चोपदर्शितसकर्मकत्वं मुख्यसकर्मत्वव्यवहारनिष्पन्नं विष
 यत्वादिकंतु भाक्तसकर्मकत्वव्यवहारनिष्पन्नमित्यतो नोपदर्शितभावः ननु अनुगतमेव कर्मत्वमस्तु अनुगतव्यवहाराभावे
 रक्षापत्तिरत आह तादृशधातुयोगेति उपदर्शितधातुयोगेति उपदर्शितधातुयोगेति उपदर्शितधातुयोगेति उपदर्शितधातुयोगेति उपदर्शितधातुयोगेति

ने सकर्मकधातुयोगकर्मप्रत्ययविधानस्यानुगतत्वापत्तेरिति भावः। अत्रेदमवश्यं यः पद्यविधातुत्वस्य तदर्थतावदेकत्वस्यैव
भावेन धात्वर्थतावदेकफलशालित्वरूपकर्मत्वमपि नानुगतेः सन्तादृशसकर्मकत्वविरहेऽपि ज्ञानातीत्यादौ तत्र हातुयोगेक
मविधाने तथा विशिष्टगम्यादिविधानेऽपि कर्मप्रत्ययविधाने संभवत्येव तथा चतस्तदा तु जन्म्यतत्र फलशालित्वरूपानुगतक
र्मत्वनिर्वचनेऽपि न शेषः कर्मप्रत्ययविधाने अनुगतशब्दो नरस्यप्रकारे नरेणाप्यसंभवादिति व्याख्यात्रस्य धात्वर्थत्वेऽपि न शेषः
तथापि तत्र हातुत्वर्थता त्रिपाजन्म्यतत्र फलशालित्वरूपानुगतकर्मत्वमुक्ता व्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वेऽपि न शेषः
यत्रिबोधोऽरुहः ननु फलशालित्वव्यापारस्य धात्वर्थत्वे ग्रामंगलतीत्यादौ व्यापारिरूपनार्थस्य कुत्रापि न तावदात्त
२२ धेकदेशे फले नार्थधात्वर्थोऽपि नान्यपबोधानभ्युपगमादत आह तत्र चेति ग्रामंगलतीत्यादौ चेत्तर्थादिति द्वितीया
वृत्तित्वेऽपि आकांक्षादि वैविध्यविरतिः परार्थः परार्थेनान्वेति न तु परार्थे कदेशे इति युक्तं संकोचकल्पनादिसर्थः तथा चतत्र
व्यापारिरूपनार्थस्यानुयोनतु धात्वर्थे कदेशे फले इति भावः ननु ग्रामंगलतीत्यादौ धात्वर्थे कर्मकर्तृकस्याधिकारत्वात् ननु ये क
र्मणि द्वितीया चेति एष कस्तत्र प्रणयनमनर्थकमेव सप्रत्यधिकारो चेत्तत्र द्वितीया सप्रत्याधिकारो चेति करतो नैव निर्वहानु
त्यत आह अत एवेति धात्वर्थतावदेकफले द्वितीया धेऽपि त्वस्यानुयादेऽप्यर्थः तथा च सप्रत्यर्थवृत्तित्वस्य धातुशक्तिमुख्य
विशेषोऽनुयः द्वितीया धेऽपि त्वस्य धात्वर्थे कदेशे फले अत्र परतिस्त्वनार्थतत्र एष कस्तत्र प्रणयनमिति भावः ननु वंसति परार्थः प

२२

राम

११

दार्थेनान्वेति न तु ययर्थे कदेशे इति युक्तं संकोचकल्पने गौरवमित्यत आह अस्तवेति फलमर्थे इति तथा च फलशालित्वव्यतिरिक्तव्यापारस्य धात्व
र्थत्वेऽपि फलमेव द्वितीया धेः तत्र ननकतासंबंधेन धात्वर्थे चेति आद्येऽप्यतु द्वितीया धेः कर्मकर्तृकयोः संबंधमर्थदया भासते तथा च
ग्रामंगलतीत्यादौ व्यापारिविशिष्टसंयोगविशिष्टसंयोगानुकूलगमनानुकूलवृत्तिरिति मेवात्र यवो धरति ननु तथापि धात्वर्थता ननु यवो
धे संयोगस्य कारकत्वमननुभवविरुद्धमत आह अस्तवेति ननु वंगमित्यतोऽप्यर्थतापत्तिरिति वाच्यं यत्तदृशसतावदेकता
व्यापकस्य तावदेकताकत्वमत्र तिष्ठति तत्र परा नो मेव पर्यायत्वापत्तिरिति भावः ननु फलशालित्वव्यापारयोऽर्थात्तत्रैकफलं न
कस्यापारबोधनिर्वह इत्यत आह विशिष्टत्विति ननकतासंबंधेन फलविशिष्टव्यापारस्त्वित्यर्थः अनुपवृत्तलभ्यति फलशाल
पारयोऽपि स्यात्तथा तलभ्यतरस्यार्थः तथा च युत्यत्रि वैविध्यविरतिः आतृकपदार्थयोऽपि परस्परमन्वयबोध्योऽपि करणतया विधिविशिष्ट
बोधनिर्वह इति भावः ननु धात्वर्थतावदेकफलशालित्वरूपस्य कर्मत्वरूपत्वेऽपि प्रयाति विहगरादिबत्वात्मानं प्रतियोगि
हगरादिप्रयोगापाति तत्र संगतिरूपफलस्य द्विष्टतया स्वात्मनोऽपि तादृशफलस्य प्रत्यक्षसंभवेन स्वात्मवृत्तितादृशफलानुकूलव्या
पारानुकूलवृत्तिमानविहगरादिशाब्दबोधसंभवादित्यत आह भूमिप्रयातीत्यादि त्रिप्राप्तिरिति एतेन परसमवेतत्वस्य द्विती
या धेऽपि तस्य फले अत्र संयोगादिरूपतत्फलस्य द्विष्टतया स्वात्मवृत्तित्वेन तथापि प्रयोगवारता संभवति निरस्तं ननु परसमवे
तत्वमित्यत्र किमप्यपरत्वविवरितं प्रकृत्यर्थावेत्तवति चेत् न चेत्तदा आत्मा गम्यते इति प्रयोगापाति तत्र प्रकृत्यर्थगमनादेव

न

या आत्मनः परत्वादित्यत आह. रयंस्त्विति विशेषमेव युक्त्यादपत्तिः परत्वं नित्यादिना. ति ईशित्यत्र आदिना कर्मकृत्यपरिग्रहः स्वा
 र्थेयत्वं तदा अपावेत्तयेत्यर्थः. ररेव फलवद्वि च व्यापारो धात्वर्थत्वपदे. फलव्यापारयो धात्वर्थत्वपदे तु आख्यातादेवाश्रयत्वा
 ३ अथा धर्तृकतया स्वार्थोऽश्रयत्वावेत्तयेत्यर्थः. वसेपः तथा च ग्रामे गच्छतीत्यादौ ग्रामान्यहन्निर्वो ग्रामहन्निर्से योगानु कूलस्येदस्तरनु क
 लाहृतिरित्येवाश्रयबोधः. एवं च वेत्तागम्यते ग्रामः रत्यादौ ग्रामहन्निर्से योगानु कूलस्येदस्तरज्जन्मफलवानतदाश्रयतावाच्चाप्रा
 मरत्यवबोधरतिभावः. ननु सर्वत्र हि तीया समभि व्याहृतस्य ले फलादेर्धात्वर्थत्वे यदं जानातीत्यादिप्रयोगानुपपत्तिः. जानन्नस्य फ
 लस्य यदा वा वृत्तिरिति न तत्र तदंतर्भावेनाश्रयबोधासंभवात्. एवं सर्वत्र परसमवेतत्वं कर्मप्रत्ययार्थ इरमथ एव. आत्मा आत्मानं
 २२ जानातीति प्रयोगानुपपत्तेः. आत्ममहन्निस्त्वस्तानादावप्रसिद्धा तत्राश्रयबोधासंभवात् रत्यत आह. यदं जानातीत्यादि. विषयि
 त्ववितितु कर्तृतिहा रित्यले द्वितीया धिप्रायेण. विषयत्ववितितु कर्मत्वात् तस्य ले आख्यातापि प्राये लोके ततीयेत्यस्य क
 र्माख्यातादित्यले रत्यादि. तथा च स विषयकार्थबोधकधात्वसमभि व्याहृत हि तीया समभि व्याहृतधातुस्य ले फलादेर्धात्वर्थत्वं
 तादृशा निषमः. एवं धातुस्य ले कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमद्यो नित्येति भावः. तथा सति तत्र तत्राश्रयबोधप्रकारमाह. अश्रयबो
 धेति. एकवेति. कर्तृर्माख्यातस्य ले रत्यर्थः. अश्रयवेति. कर्माख्यातस्य ले रत्यर्थः. ननु विषयत्वादेः कर्मप्रत्ययार्थत्वे तातोप रम
 रत्यत्र विषयत्वस्य यदादौ भेदाश्रयबोधासंभवः. नामार्थयोर्भेदेनाश्रयबोधानंगीकारात्. नवाश्रयभेदाश्रयबोधः बाधादित्यत आह.

स्वार्थेति.

मान्यहन्निर्वो आह

२३

१२

तातरत्यादि. तथा चाख्यातस्य ले कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वादिकर्मार्थः. कर्मकृत्यस्य तु विषयादिकर्मार्थः. तथा च प्रथमो ता र्थः अश्रयेनाश्र
 यः. नामार्थयोर्भेदेनाश्रयबोधस्य सर्वसंमतत्वात् रतिभावः. ननु सर्वत्र स विषयकधात्वर्थे विषयितया रतरपर्यस्या च योगीकारे अ
 भुंता ने भोजनाप्यत रत्यादि प्रयोगानुपपत्तिः. तदा तत्र भोजन विषयककृत्यभावादित्यत आह. यत रत्यादि. तथा च यतिपरा
 र्थोतिरिक्तस विषयकधात्वर्थे सर्वत्र विषयित्वेनेतरपराध्वनियोऽतु उद्देश्यत्वेनेति भावः. अत एवेति. यतो यतीपराध्व उद्देश्यत्वेने
 नेतरपराध्वो न तु विषयित्वेन अत एवेत्यर्थः. अमुं ज्ञानेयीत्यादि. अश्रयत्वात् तत्र भोजन विषयककृत्यभावेन तथा प्रयोगानुपपत्ति
 रिति भावः. मरः नमते दूषयितुं तन्मते दूषयति. धातोरर्थफलमिति. तथा च फलानु कूलव्यापारे धातोः शक्तिवादिनोपि फले शक्तिकृत्य
 नस्यावश्यकतया तत्रैव तत्कृत्यनमुचितमिति भावः. न च वेत्तागच्छतीत्यादौ संयोगरूप फलानु कूलव्यापारबोधस्यानु भवसिद्धस्य कर्त्त
 र्तिवृत्तिरत्यत आह. अश्रयकृत्यव्यापाररति. परार्थे कदेशे अश्रयानंगीकारेत्वाह. व्यापारमात्रेवेति. ननु केवलव्यापारस्याख्याता र्थ
 त्वे गच्छतीत्यादौ धात्वर्थसंयोगाख्याता र्थव्यापारयोक्त्यं जन्मजनकभावस्तत्राह. जन्मजनकभाव इत्यादि. न च वेत्तिसर्वत्र फल
 स्य धात्वर्थत्वे गच्छति यजेतेत्यादौ संयोगरूप र्तिरूप फले वृत्तिमानत्वे एसाधनत्वादेरभावात् तदश्रयानुपपत्तिरित्यत आह. लज्जदी
 त्यादि. लज्जा र्थवृत्तिमानत्वादिकं लिङ्गार्थरूपसाधनत्वादिकमित्यर्थः. वृत्तिमानत्वादित्यादिना भविष्यत्वादिरिग्रहः. रूपासा
 धनत्वादीत्यादिना कृतिसाधनत्वपरिग्रहः. एकपदजन्मोपस्थितिविषयत्वेनेत्यर्थः. तत्रैवेति. व्यापार एवेत्यर्थः. त

ध्यातः

आधारयोरिति तथा च फलस्य विशेषणत्वे आधारस्य विशेष्यत्वे कर्तृप्रत्ययव्यवहारः एवं फलस्य विशेष्यत्वे आधारस्य विशेष
णत्वे न च कर्मप्रत्ययपरतिव्यवहार इति भावः ननु कर्मत्वात् तस्य लेधात् तर्ध फलस्य साक्षात्तमार्थे अत्र पदोभां गीकारेनामा
र्थोः साक्षात्तमार्थो बोधो नांगीकारेति युमन्निर्भंग इत्यत आह वक्तुं तत्त्विति अधिकरणत्वमित्यादिप्रथमं तद्वयस्य
वक्तुं अर्थे रसनेनात्रैव ननु कर्मस्थानवक्तुं कर्मकृतोपि आश्रयत्वबोधकत्वे तस्य नामार्थे अत्र पदोर्ध्वसंगः नामार्थोर्ध्वदे
नात्र यस्यानेगीकारादित्यत आह कर्मकृत इति आश्रय इति फलस्येत्यादिः कर्मकृतोपि आश्रयत्वबोधकत्वे एकाकारबोधन
कत्वरत्ता र्थे आख्यातस्या विपक्षत्वविशिष्टशक्तत्वापत्तिरत आह कर्मकृत इति कर्मकर्मत्वादि उपदर्शितोपयस्य लेकर्म २५
भांसहकृत्यत्वाद्यर्थे दान्तर्यबोधस्यानुभवे वैरोधादित्यर्थः ज्ञानाद्यादियोग इति आख्यात कर्म कर्मकृततामिति शेषः पूर्वोक्तव
सितिरिति आश्रयत्वविषयकत्वे कर्त्रित्यातयोः आश्रयविषयौ च कर्मकृतकर्मकृतो र्ध्व इत्यर्थः सुवर्धयेत्यादि पद्यतइ
त्यत्र आख्यातार्थत्वाभावात् फले वर्तमानत्वाच्च पदोभां गीकारे आधारसत्त्वदशार्थ फलसत्त्वदशार्थमपि पद्यतइत्यादि प्रयोगात्
त्रिः एवं पद्यतइत्यादा वार्या तस्याभावे न तदर्थे आधारे अतीतत्वस्य बोध इति वक्तुं मशकत्वे न धात्वर्थ फले अतीतत्वस्यान्वयांगी
कारे फलसत्त्वदशार्थ आधारनाशदशार्थ पद्यतइत्युल इति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति भावः वर्तमानत्वादीत्यादिना अतीतत्वादिराम
परिग्रहः ननु पद्यमान इत्यादौ शान्तर्यप्रत्ययार्थे कदेशे आधार एव वर्तमानत्वादेरन्वयः स्वीकृत्यः तथा च पदार्थः पदार्थेनात्रेति न

व१

२५
रव्यात कर्म
मापारस्य ४

तुपदार्थे कदेशे न इति युमन्निर्भंग इत्यत आह पद्यमान इत्यादि तथा च प्रकृतस्य लेतादृशमुत्पत्तेः संकोचः कल्प इति भावः सर्वत्र ता
दृशमुत्पत्तिस्वीकारेत्वाह सा वेति न चैवं स तितत्र व्यापारप्रयत्नाया बोधस्यानुभवसिद्धस्य लोपप्रसंग इत्यत आह विशिष्टमिति आ
श्रयता संबंधेन व्यापारविशिष्टाश्रयत्वमित्यर्थः अत्र पदोपपत्तिः एकपदोपपत्त्या पितयोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधांगीकारेणा
आकांक्षाकार्यकारणभावसिद्ध्या बोधविषय इत्यर्थः तथा चैकपदोपपत्त्याप्ययोः परस्परमन्वयबोधे बाधकाभावेन तादृशवि
शिष्टार्थबोधो नानुपपन्न इति भावः न चैकपदोपपत्त्याप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधो युमन्निर्भंग इत्यत्र मानाभावरस्यत आह ए
वकारस्येति तथा चैकपदोपपत्त्याप्ययोरर्थयोः परस्परमन्वयबोधो युमन्निर्भंग इत्यत्र मानाभावरस्यत आह ए
नुपपन्नः एवकारस्यापि अन्ययोगे व्यवहरे देवप्रत्येकं प्राप्तिरूपस्वीकारेणोपरिर्हिता नुपपत्तिग्रस्तत्वादिति भावः न चैवकारस्योभयं श
क्तिर्नस्तीतीति किं त्वन्यप्रति योगित्वविशिष्टव्यवहरे दएव तथा चोपदर्शिता नुपपत्तिग्रस्तत्वादिति भावः न चैवकारस्योभयं श
क्त्योर्भेदादिः अन्ययोगप्रति योगिकत्वविशिष्टव्यवहरे दमात्रस्येति भावः अतिप्रसक्तत्वादिति सर्वसाधारणत्वादित्यर्थः तथा च पदार्थ
वधनुर्हर इत्यादिवत् चैत्रस्वधनुर्हर इत्यादिवत् चैत्रस्वधनुर्हर इत्यादिप्रयोगात्पत्तिः चैत्रान्ययोगघटोभयस्य सति चैत्रान्ययोगस्य चैत्र
व्यवहरे दस्य चैत्रान्ययोगप्रति योगिकत्वधनुर्हरविद्यमानत्वादिति भावः अन्ययोगात्वावच्छिन्नप्रति योगिताक्यवहरे दएवकारशकः तथा च न
चैत्रस्वधनुर्हर इत्यादिप्रयोगः पदार्थस्वधनुर्हर चैत्रान्ययोगस्य विद्यमानतया धनुर्हरत्वावहरे न चैत्रान्ययोगस्य विद्यमानत्वावहरे न

ननु

एक

योग

सत्र रोषमाह- अन्म योगत्वावहिते त्वादि- अन्म योगत्वावहिते प्रतियोगिता कव्यवलेदस्य शक्यत्वे- अन्म तारात्म्यत्वावहिते प्र
 तियोगिता कव्यवलेदस्य शक्यत्वे- शका प्रसिद्धि- पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ- अन्म तारात्म्यत्वावहिते प्रतियोगिता का भावरूपश
 क्यप्रसिद्धि- पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ- अन्म समवेतत्वावहिते भावरूपशका प्रसिद्धिरो बोधन संभवति- असमवेते तस्य प्रसि
 द्धिसंभवात्- अतस्तत्र रोषमाह- वाधितत्वेति- पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ गे धे अन्म समवेतत्वा भावस्य वाधितत्वे चेत्पार्थ- न
 नुतत्र गे धे अन्म समवेतत्वा अवलेदस्य वाधितत्वे पि- पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ गे धे अन्म समवेतत्वा भावस्य तत्रावाधसत्ते न बोध संभवात्- एव पार्थ एवधनु
 र्हरत्यादौ- अन्म तारात्म्यप्रसिद्धावपि पार्थ- अन्म तारात्म्य भावस्य प्रसिद्धिसंभवेन बोध संभवादतो दुषणां त्रमाह- पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ वि
 तस्य पार्थ- अन्म तारात्म्यत्वावहिते प्रतियोगिता कव्यवलेदस्य- ततो- अन्म तारा- एवकार शक्यतावलेदकावलि त्वात्- शक्यताव २६
 वेदकावलि त्वात् एव पददुपस्थिति संभवेन स्वकारा पार्थ- अन्म तारात्म्यत्वावलेदस्य प्रत्यया संभवरति भाव- ननु स्वा- अन्म तारात्म्यत्वा
 वहिते प्रतियोगिता का भावादौ एवकारस्य शक्ति- कल्पनीया- अत्र स्वपदं यत्पदसमभिव्याहृतविभक्ति समभिव्याहृत एवकार-
 शुते सत्यं- तथा च नो पदर्शितानुपपन्नित्वा रोषमाह- त्वान्मेत्यादि- त्वत्वात् ननु गमात्- पार्थ पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ वि
 तस्वत्वा भावात्- पार्थ- अन्म योगत्वावलेदस्य एवकारस्य नानाशक्तिकल्पने शक्त्या न सं- तथा च अनेन शक्ति- कल्प- नभिषाउ पदर्शित- राम
 न- कातो नादस्ती पदति भाव- ननु एवकारस्य अस्मिन् योगे अवलेदे च नानाशक्ति- वादि मते कथं पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ पार्थ- अन्म तारात्म्यत्वावले

एवधनुर्हरत्यादौ- तस्मादित्यादि- यथानीलो घटो नास्तीत्यादौ घटत्वावहिते नीलस्याव्ययेन नीलघटत्वावहिते त्राम
 पार्थ एवधनुर्हरत्यादौ एवकारार्थ- अन्म एकदेशे भेदे पार्थस्याव्ययेनान्यस्य च योगे- च यो न योगस्य च व्यलेदे- च यो न पार्थ
 वेद- प्रतीयतरतिसमुदितप्रथा- ननु कर्तृकृत- र्थव्यापाराश्चैकदेशे व्यापारे वर्तमानत्वाद्यन्वयस्वीकारे
 पार्थेना चेति ननु पार्थेकदेशे रतिव्युत्पत्ति संकोच एव रोष- व्यापाराश्च योस्तस्य नानाकात्वेनान
 संगतस्य आह- सत्त्वा न चेति- तथा चाख्यातस्य कृतित्वेन कृतो शक्तिवादिनापि कर्तृकृत- र्थकृत्याश्चैकदेशे कृतो
 याभ्युपगमे उपपत्तिव्युत्पत्ति भंग- कर्तृकृत- कृतो अथ येन शक्तिद्वयस्वीकारे- नंत शक्तिकल्पना प्रसंगो-
 द्वयमिति भाव- ननु आख्यातकर्तृकृतो व्यापारतराश्च यो- शक्यत्वे संपुज्यते संपुक्तरत्यावपित धैव-
 सवर्गकत्वापत्ति- प्रत्ययो पनीतधात्वर्थानु कूल व्यापारतन्मय फलशालित्वरूपकर्मत्वस्य तत्र हृदादौ-
 त्वर्थव्यादि- तथा च तत्र प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे तथा विधव्यापार विरहिति हृदे तादृश प्रत्ययानुपपत्तिरिति
 यामसंयोगादिरूपव्यापारस्य तत्र हृदादौ सर्वस्य सत्त्वेन रासत्वेन तत्र तथा विधव्यापार विरह एवा प्र-
 त्यादौ प्रत्ययस्य व्यापारार्थकत्वे नोक्तानुपपत्तिरतो दुषणां त्रमाह- संयोगमात्रप्रतीते चेति- मात्रपदेन व्या-
 धासतितत्र व्यापारस्य विरोध- स्पष्टमिति भाव- ननु कर्मत्वमिति व्यापारस्य प्रत्ययो पनीतत्वाभावेन प्रत्ययो पनीततर

२० टी. लित्वरूपकमेव सतत्रकायभावात्र सकर्मत्वमिति भावः ननु यमो व्यापारार्थत्वे भावेऽपि सनुता सन्विरोधः
 प्रयोगसाधकत्वाप्रतीतेरत आह. संयोगादसाधकविति तथा च तर्हं शानुशा स न तस्य ला मिप्रायकमिति न
 दितत्रलक्षणाया तादृशा नुभवोपपादने तु लाघवात् यत्नमेवाख्यातसका तावच्छेदके पुनर्मिति मेव न मते
 तथा च पाका कृता साधारणा व्यापाराभाववति अहंकारिरूपसाधारणा व्यापारवति सुरुषे पवतीत्यदिप्र
 तेडवरि रतिभावः न च साधारणजनकता प्रयव्यापारस्याख्यातार्थत्वेनोक्तदोषरस्यत आह. विभागादि
 संभवतिरित्यतो निष्पत्तादावितुक्तं प्राभाकरमतमुपन्यस्य तत्र हषणमाह. तत्र तत्रेत्यादिना तत्र तत्र गत
 लक्षणे विभागादीत्यर्थं क्वचिदाश्रयत्वादिकमपीति भावाख्यातस्य ले आश्रयत्वादेर्भावात् क्वचिदिति. असं
 तातादृशा नुभवोपपादने तु लाघवतर्ह्येव शरणीकरणीयत्वादिति भावः ॥०॥ इति श्रीरघुदेवभट्टाचार्य
 दक्षिण्यलीसमाप्ता ॥ ॥ सुभमस्तु ॥ ॥ संवत् १७५१ ॥ ॥ श्रीरामचंद्राचरणमह ॥ ॥ श्री

आख्यादैतदादधीक्रेयं ॥ ३ ॥ इति ज्ञानेयस्य